

STUDIE

Moderní světový systém
Immanuela Wallersteina:
čtyřicet let vývoje jednoho paradigmatu
a jeho reflexe

STANISLAV HOLUBEC

STANISLAV HOLUBEC: The Modern World-Systems of Immanuel Wallerstein: Forty Years of Development of One Paradigm and its Reflection

The world-systems perspective linked with the name of Immanuel Wallerstein is a social-scientific paradigm in existence for more than forty years with varied sources of inspiration and profiled in different directions over time, as to fundamental postulates, research topics and also social sciences, which utilise this perspective. The author poses the question as to which social scientific approaches and theories impacted upon the formation and development of this paradigm, especially with regard to its key categories: *hegemony, world economies, world empires, cores and peripheries*. In addition, he poses another question as to how this paradigm changed in time, how the international community of authors, who took it as their starting point, changed and finally what its reflection outwith the Anglo-Saxon world, especially in the Central European environment, was. This article demonstrates that during the 1990s this paradigm succeeded relatively well in transforming itself from a project centred on the research of the history of global capitalism into a discipline which we can somewhat less accurately term the *economic sociology of globalization*. The article also demonstrates that this paradigm met with a rather varied response in different parts of

the world. On one hand it was very successful in the USA and Latin America, it had a certain impact in Asia and Russia, yet it was less successful in Continental Europe. In the case of the post-socialist Central and Eastern Europe, it primarily met with a positive response amongst historians in the 1980s and amongst the critically minded younger generation of sociologists and politologists after the year 2000. Yet, in general, the response to it in the Czech environment has been negligible and despite a clear wave of interest in the first decade of the 21st century, it seems that this paradigm has not permanently established itself here.

Key words: world-systems, Immanuel Wallerstein, international response, world economy, geopolitics

„Změna je věčná. Nikdy se nic nemění.“ Těmito slovy začíná klasická práce, která ovlivnila řadu společenských věd v posledních desetiletích dvacátého století, *Moderní světový systém. Kapitalistické zemědělství a původ Evropské světové ekonomiky v 16. století* od Immanuela Wallersteina (1974).¹ Kniha byla počátkem projektu původně tří dalších svazků, které se pokusily nově interpretovat moderní hospodářské a mezinárodně politické dějiny evropského světa a jsou dnes v učebnicích sociálních teorií obvykle zařazovány do kapitol o globalizaci nebo historické sociologii.² Zároveň tato kniha dala vzniknout paradigmatu, které nazýváme světo-systémové, hlásí se k němu v současnosti několik stovek autorů a je institucionálně etablované v několika univerzitních výzkumných centrech v USA a v Latinské Americe.³ Tento článek má několik cílů: Především bude diskutovat jaké spole-

1 Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York 1974.

2 Wallerstein se sice nedostal mezi první desítku společenskovědních autorů nejčastěji zmiňovaných v učebnicích soudobé sociální teorie, ale bezpochyby náleží mezi nejcitovanější padesátku. Je např. přítomen v: Keneth ALLAN, *Contemporary Social and Sociological Theory*, Thousand Oaks 2011 (kapitola Global Capitalism); Jonathan H. TURNER, *Theoretical Sociology: 1830 to the Present*, Thousand Oaks 2013 (kapitola Conflict Theorizing); Scott APPELROUTH – Laura DESFOR ELDES, *Classical and Contemporary Sociological Theory*, Thousand Oaks 2008 (kapitola Global Society); Craig CALHOUN (ed.), *Contemporary Sociological Theory*, Malden 2007, (kapitola Modernity and Postmodernity). Naopak Wallerstein chybí např. v: Rob STONES (ed.), *Key Sociological Thinkers*, London 1998; George RITZER (ed.) *The Blackwell Companion to Major Contemporary Social Theorists*, Malden, 2000; Heine ANDERSEN – Lars Bo KASPERSEN, *Classical and Modern Social Theory*, Malden 2000.

3 The Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations at Binghamton University na State University of New York (od roku 1976), <https://www.binghamton.edu/fbc>; Centro de Estudios, Información y Documentación Immanuel Wallerstein, Univ. de la Tierra-Chiapas y el CIDECI Las Casas, (od roku 2004); The Institute for Research on

čenskovešední přístupy a teorie měly vliv na formování a vývoj světovýstémového paradigmatu, zejména na jeho klíčové pojmy *hegemonie*, *světová ekonomika*, *světová říše*, *centrum a periferie*. Dále si bude klást otázku, jak se toto paradigma proměňovalo v čase, jak se proměňovala mezinárodní komunita autorů vycházejících z tohoto paradigmatu a konečně jaká byla jeho reflexe mimo anglosaský svět a zejména ve středoevropském prostředí.

Každého autora nepochybně inspiruje prostředí, ve kterém vyrůstal. V případě Wallersteina (* 1930) to byl New York, který byl v letech jeho mládí největší aglomerací planety a lze jej označit za přední centrum světové ekonomiky. Formativní bylo také zdejší milieu židovské levicové inteligence, které tvořili emigranti z Německa a východní Evropy. Zde Wallerstein nepochybně získal schopnost globálního pohledu a seznámil se s řadou cizích jazyků. Intelektuálně velmi stimulující byla studia na *Columbia University*, tehdy hlavním centru progresivních amerických akademiků, neboť na *Ivy League* dosud převládaly aristokratické tradice a časy Kalifornské univerzity v Berkeley dosud nenastaly.⁴ Mezi Wallersteinovými učiteli byla celá řada těch, kteří se později dostali do učebnic jako sociologičtí klasikové, např. Karl Polanyi, Charles W. Mills, Margareth Mead, Daniel Bell a Seymour M. Lipset. K jeho spolužákům a oponentům ve studentské politice patřili např. Zbigniew Brzezinski, Samuel Huntington a Henry Kissinger. Prý stačilo málo a Wallerstein se mohl stát podobně významnou postavou v americké zahraniční politice. Odpor k McCarthismu rozšířený v prostředí židovské levicové inteligence a zároveň nedůvěra ke studenoválečné předstávě světa rozděleného na dva bloky vedly Wallersteina k zájmu o afrikanistiku a hnutí dekolonizace, o níž napsal svou disertaci, podloženou studijními pobyty v Ghaně, Nigérii a Tanzánii. Byla to právě dekolonizace, která se stala formujícím zážitkem pro jednu generaci amerických akademiků. Ti, kteří se hlásili k levici, v ní viděli cestu dalšího oslabování dominance Západu, zatímco ti stojící napravo viděli v úspěšné modernizaci nezápadních společností nejlepší cestu, jak zabránit nastolení prosovětských režimů v těchto zemích. Programatickým textem pravicového tábora se stala práce Walta W. Rostova (1916–2003) *The Stages of Economic Growth* (1960),⁵ podle které byl budoucí ekonomický úspěch třetího světa jen otázkou úspěšného

World-Systems na University of California at Riverside, <http://www.irows.ucr.edu/> (od roku 2000).

4 Georgi DERLUGUIAN, *Spaces, Trajectories, Maps: Towards a World-Systems Biography of Immanuel Wallerstein*, *Journal of World-Systems Research* 21, 2015, č. 2, s. 454.

5 Walt Whitman ROSTOW, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge 1960.

napodobení institucí západu a odbourávání bariér mezinárodního obchodu. Významným hlasem zleva se stala práce marxisticko-freudovského teoretika rasismu Frantze Fanona (1925–1961) *The Wretched of the Earth* (francouzsky 1961, anglicky 1963).⁶ Zatímco je Wallersteinovo dílo víceméně polemikou s názorovým proudem představovaným Rostowem, Fanon na něj měl vliv především v uvědomění si důležitosti problematiky rasismu a jednostrannosti redukování jeho příčin na ekonomickou oblast. S tímto autorem se Wallerstein osobně seznámil během svého ghanského pobytu a vedli spolu rozhovory i později v USA, kde se Fanon léčil. Během šedesátých let publikoval Wallerstein tři knihy a celou řadu článků zabývajících se politickou sociologií současné Afriky a zdálo se, že má zajištěnu jistou kariéru v rámci afrikanistiky, oboru bezpochyby etablovaného, ačkoli z pohledu hlavního proudu sociologie druhořadého. Ačkoli bývá Wallerstein řazen k akademické levici, v šedesátých letech měl ohlas především v odborných kruzích a nezdálo se, že by na něj výrazně působila starší generace radikálních společenských vědců působících na jeho alma mater, např. sociolog Charles W. Mills autor populární *Mocenské elity* (1956), nebo filosof Herbert Marcuse publikující v roce 1964 klíčové dílo americké nové levice *Jednorozměrný člověk*. Obě tyto práce se zaměřovaly dovnitř vyspělých kapitalistických společností, zatímco Wallersteina zajímaly globální problémy.

Wallersteinovo rozhodnutí z počátku sedmdesátých let, kdy dosáhl čtyřicítky, začít studovat evropské hospodářské dějiny raného novověku, je bezpochyby překvapující. Jistou spojnicí mezi tímto tématem a Afrikou 20. století byly otázky původu hospodářského rozvoje a zaostalosti. Snad hrál svou roli i obecný úpadek zájmu veřejnosti o africká témata, snad také ambice zvolit téma, které by jej přivedlo blíže ke hlavnímu proudu sociologie. Své klíčové dílo *Moderní světový systém* napsal Wallerstein na kanadské McGill University, kam se uchýlil po roce 1968, když byl nucen na základě svých sympatií pro studentské protesty odejít ze své newyorské alma mater.⁷ Snad v tomto případě platí poučka čínského dvorního historika Sima Quina, že nejlepší knihy vznikají v exilu.⁸ V roce 2011 Wallerstein vzpomínal, že měl knihu hotovou za velmi krátkou dobu, během let 1971 a 1972, ale více než tři roky nemohl najít vydavatele.⁹ Odvaha, s níž se vystudovaný sociolog a afrikanista

6 Frantz FANON, *The Wretched of the Earth*, New York 1963.

7 Více o studentské revoltě na Columbia University v roce 1968 viz Mark RUDD, *Underground: My Life with SDS and the Weathermen*, New York 2010, s. 57–116.

8 G. DERLUGUIAN, *Spaces, Trajectorise, Maps*, s. 455.

9 I. WALLERSTEIN, *Prologue to the 2011 edition*, in: *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Berkeley – Los Angeles 2011, s. xvii.

pustil do psaní monografie o evropských hospodářských dějinách 16. století, aniž by předtím publikoval jakýkoli článek na podobné téma, je pozoruhodná stejně jako mimořádný ohlas, kterého se dílu dostalo. Jakmile kniha vyšla, byla přijata s nadšením zejména mezi sociology a získala cenu *Americké sociologické asociace* za nejlepší knihu roku 1975.¹⁰ Bylo signifikantní, že podobné ocenění nedostal od *Americké historické asociace*, byť bylo jeho dílo pochvalně recenzováno v hlavním historiografickém časopise.¹¹ Popularitu knihy neumenšovalo, že dobré dvě třetiny textu tvořily poznámky pod čarou. Práce takovéhoho tematického záběru nemohla být pochopitelně založena na archivním výzkumu, ale pouze sekundární literatuře, jejíž seznam byl nicméně úctyhodný. Jednalo se o více než pět set položek v různých jazycích, což nebylo v rámci tehdejší americké sociologie ničím obvyklým. Vedle angličtiny pracoval nejčastěji s francouzskou, v menší míře s německou, italskou a španělskou literaturou. Dalším kladem byla značná interdisciplinarita. Knihu četli se zájmem nejen historikové a sociologové, ale i politologové, ekonomové a antropologové. Do roku 1990 byla kniha přeložena do řady jazyků: nizozemštiny, italštiny, norštiny, španělštiny, francouzštiny, japonštiny, maďarštiny, němčiny, srbochorvatštiny a portugalštiny.¹² Po roce 1990 následovaly překlady do rumunštiny, čínštiny a korejštiny.

Jak upozornil Georgi Derlugian, toto dílo mohlo být bezpochyby napsáno a mohlo získat ohlas jen díky svému vzniku na určitém místě a v určité době. Především to byly badatelské podmínky vzniklé během šedesátých let na amerických univerzitách, jaké nikdy předtím v minulosti neexistovaly. Byl to rychlý nárůst počtů odborných studií na nejrůznější témata, nárůst množství překladové literatury a vznik skvěle vybavených univerzitních knihoven zásobovaných literaturou a odbornými časopisy v mnoha jazycích. Badatelé předchozích generací píšící podobně ambiciózní práce, např. Max Weber nebo Karel Marx, si mohli o takovýchto zdrojích informací nechat jenom zdát. Zároveň společenské vědy dosud netrpěly přemírou publikací a převládající tendencí grantových agentur podporovat základní výzkum, což v současnosti ztěžuje možnost napsat podobně ambiciózní a všezahrnující monografii a získat s ní uznání.¹³

10 Tamtéž.

11 Andrew B. APPLEBY, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* by Immanuel Wallerstein, *The American Historical Review* 80, 1975, č. 5, s. 1323–1324.

12 I. WALLERSTEIN, *Curriculum Vitae*, <http://www.iwallerstein.com/wp-content/uploads/docs/iwallerstein-cv-eng-09.pdf> (ověřeno 1. 6. 2016).

13 Jak uvádí Derlugian, tento potenciál moderních skvěle vybavených knihoven byl poprvé využit Fernandem Braudelem a Williamem McNeilem, kteří své velké syntetické analýzy předložili už

Wallerstein byl i dobrým organizátorem. Kolem něho vzniklo v roce 1976 na Binghamptonské univerzitě výzkumné středisko nazvané *Centrum Fernanda Braudela pro studium ekonomik, historických systémů a civilizací* a vydávalo v letech 1977 až 2012 vlastní časopis *Review*. V rámci *Americké sociologické asociace* vznikla v roce 1976 sekce *Politická ekonomie světového systému*, která pořádá každoroční konference. Jak Wallersteinovi přibývalo organizační práce, zpomalovalo se publikování dalších plánovaných svazků hlavního díla. Druhý a třetí díl původně plánovaného čtyřdílného projektu publikoval v letech 1980 a 1989.¹⁴ Na čtvrtý díl si ale museli čtenáři počkat až do roku 2011 a tehdy osmdesátiletý autor v jeho úvodu optimisticky oznamoval, že plánuje ještě dva další svazky.¹⁵

Autorů a paradigmat inspirujících toto dílo je tolik, že bývá někdy označováno za eklektické. Z neznámějších zmiňme francouzskou historiografickou školu *Annales* a zejména jejího hlavního představitele v šedesátých a sedmdesátých letech Fernanda Braudela (1902–1985). S touto školou sdílí Wallerstein zájem o dlouhé trvání, tedy časový rozsah analýz spíše v řádu staletí než desetiletí a zkoumání velkých geografických regionů, tedy vydat se za hranice definované národními státy. Na rozdíl od Braudela kladoucího důraz na světovou ekonomiku, zůstávají státy pro Wallersteina významnými aktéry. Zatímco u Braudela má světová ekonomika za své centrum nejvýznamnější metropole (od Benátek, přes Amsterdam a Londýn, po New York),¹⁶ u Wallersteina je centrum tvořeno nejrozvinutějšími státy. Další významnou inspirací školy *Annales* byl zájem o agrární dějiny, ovšem Wallerstein přikládá agrárnímu podnikání poněkud větší význam než Braudel. Abychom si uvědomili význam školy *Annales* a Braudela po wallersteinovskou analýzu, je dobré se podívat na četnosti citací jednotlivých autorů v prvním díle moderního světového systému: Na prvním místě to je Fernand Braudel (45 citací), na druhém polský historik Marian Małowist (19), dále dva francouzští historikové Pierre Chaunu (19) a Marc Bloch (15) a Angličan Maurice Dobb (15).¹⁷ Z českých historiků byl v knize citován článek

v 60. letech. Srov. G. DERLUGUIAN, *Spaces, Trajectories, Maps*, s. 455.

14 I. WALLERSTEIN, *The Modern World-System, vol. II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*, New York, 1974. TÝŽ, *The Modern World-System, vol. III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840's*, San Diego 1989.

15 TÝŽ, *Preface*, in: *The Modern World-System IV, Centrist Liberalism Triumphant 1789–1914*, Berkley – Los Angeles 2011, s. xvii.

16 Fernand BRAUDEL, *Dynamika kapitalismu*, Praha 1999, s. 41.

17 Walter L. GOLDFRANK, *Paradigm regained? The Rules of Wallersteins World-System Method*, *Journal of World-Systems Research* 6, 2000, č. 2, s. 163.

Arnošta Klímy a Josefa Macůrka o přechodu z feudalismu ke kapitalismu ve střední Evropě a články na podobné téma od Josefa Petráně a Josefa Války.¹⁸

Druhým zdrojem inspirací byla tzv. teorie závislosti rozpracovaná do konce čtyřicátých let latinskoamerickými levicovými ekonomy, především Raúlem Prebischem, která označovala Západ za hlavního původce zaostalosti zemí třetího světa na základě jejich přímého vykořisťování případně kvůli tzv. nerovné směně. Tato škola zavedla do ekonomické teorie kategorie centrum a periferie.

Jako třetí zdroj inspirace uvádí Wallerstein polskou školu hospodářských dějin a zejména Mariana Małowista (1909–1988), která podobné principy, jaké používala teorie závislosti, uplatňovala v padesátých a šedesátých letech na porozumění hospodářských vztahů mezi východní a západní Evropou v raném novověku. Małowista zmiňuje Wallerstein v úvodu knihy společně s Braudem jako svého hlavního inspirátora.¹⁹ Ve vzpomínkovém eseji Wallerstein uvádí, že narazil na tohoto polského historika někdy v polovině šedesátých let v časopise polských afrikanistů *Africana Bulletin* a díky němu se také poprvé dozvěděl o Fernandu Braudelovi.²⁰ Vedle zmiňovaného Malowista Wallerstein cituje z polských historiků Stanislava Hoszowskiho, Jerzyho Topolskiho, Kazimierze Tymienieckiho a Witolda Kulu.

Dále byla Wallersteinovi inspirací debata britských marxistických historiků Maurice Dobba (1900–1976) a Paula Sweezyho (1910–2004) o příčinách krize feudalismu z padesátých let, kde se poprvé v rámci marxismu profilovalo Wallersteinovi blízké stanovisko spatřující příčiny krize nikoli ve vnitřních třídních konfliktech středověkých společností, ale v dálkovém obchodu v rámci středověké Evropy. Nepřiznanou, ale zřejmou inspirací byl i maoismus,²¹ zejména učení o dvou papírových tygrech, tedy Sovětském svazu a Spojených státech, jako spojených silách vykořisťujících třetí svět, čemuž odpovídalo schéma centra, do něhož někdy zařazoval

18 Arnošt KLÍMA – Josef MACŮREK, *La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e–18e siècles)*, in: International Congress of Historical Sciences, Stockholm 1960; *Rapports IV. Histoire moderne*, Göteborg 1960, s. 84–105; Josef PETRÁŇ, *A propos de la formation des régions de la productivité spécialisée en Europe Centrale*, in: Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique, Aix-en-Provence 1962, II: Middle and Modern Times, Paris 1965, s. 217–222; Josef VÁLKA, *La structure économique de la seigneurie tchèque au XVIe siècle*, in: Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique, II: Middle Ages and Modern Times, Paris 1965, s. 211–215.

19 I. WALLERSTEIN, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Berkley – Los Angeles 2011, s. xi.

20 TÝŽ, *The Itinerary of World-Systems Analysis; or, How to Resist Becoming a Theory*, in: New Direction in Contemporary Sociological Theory, Joseph Bergen – Morris Zelditch Jr. (eds.), Lanham 2002, s. 360.

21 Arif DIRLIK, *Marxism in the Chinese Revolution*, Lanham 2005, s. 181.

i SSSR (i když jej jindy označoval za semiperiferii) a zbytku planety. Ostatně Mao je jedním z nejcitovanějších autorů v základním Wallersteinově programatickém článku z roku 1974, zatímco v pozdějších pracích již odkazy na něj chybí.²²

Abychom blíže pochopili jednotlivé intelektuální vlivy, můžeme se zaměřit na samotný název díla. To že jej autor nazval *Moderní světový systém* (*Modern World-System*) ukazuje na několik inspirací. Co se týká pojmu moderní, je nutno připomenout, že angličtina nerozlišuje na rozdíl češtiny nebo němčiny mezi adjektivy *moderní* a *novověký*. *Moderní* zejména ve formě *early modern* znamená novověký. Wallerstein také v době vydání knihy používal pojem *světový kapitalistický systém*,²³ ale později od něj upustil. Zdá se, že pojem *moderní* zvolil pro název knihy spíše z taktických důvodů místo příliš marxisticky znějícího pojmu *kapitalistický*. Moderní světový systém má podle něj dvě roviny, *kapitalistickou světovou ekonomiku* (*capitalist world-economy*) a *mezistátní systém* (*interstate system*). Zatímco u něj nalzáme řadu úvah na téma podstaty kapitalismu, úvahy o povaze modernity u něho chybí a nepřidal se k řadě sociologů opouštějících během osmdesátých let pojem kapitalismus ve prospěch pojmu modernita (z neznámějších např. Anthony Giddens).²⁴

Pak tu máme pojem *světový systém*. V angličtině jej píše s pomlčkou (*World-System* a nikoli *World System*). Pomlčka se nevyskytuje náhodně, ale zdůrazňuje, že systém je světem sám pro sebe, tedy že světový systém může obsahovat jen velmi malou část planety. Tuto nuanci, do češtiny těžko přeložitelnou, převzal od Fernanda Braudela. Zakladatel školy Annales zase tento pojem převzal od německého historika Fritze Röriga (1882–1952), který používal pojem *Weltwirtschaft*. Braudel jej přeložil do francouzštiny jako *économie-monde* a nikoli *économie mondiale*, čímž chtěl zdůraznit, že nemá na mysli celosvětové hospodářství, ale hospodářství, které je světem o sobě.²⁵ Český překladatel Wallersteinova díla Rudolf Převrátil se pokusil zůstat věrný této sémantice a zvolil variantu *světový systém*, která je ale podle mého názoru v češtině poněkud kostrbatá, takže zachovávám jinými překladateli upřednostňovanou variantu *světový systém*, byť z ní není patrná ona důležitá nuance.²⁶ Pojem *systém* pochází nepochybně ze sociologie resp. z para-

22 I. WALLERSTEIN, *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*, *Comparative Studies in Society and History* 16, 1974, č. 4, s. 391.

23 Tamtéž.

24 Anthony Giddens nazval jedno ze svých prvních děl „Capitalism and Modern Social Theory“ (1971) a zatímco dílo z roku 1990 nese název „Consequences of Modernity“.

25 I. WALLERSTEIN, *The Itinerary of World-Systems Analysis*, s. 361.

26 Používám nicméně pojem *světový systém*, který zní v češtině přijatelně, podobně jako je používán např. pojem *jihomoravský*, zatímco pojem *Jihomorava* nikoli.

digmatu *strukturního funkcionalismu* vlivného v padesátých letech, jehož hlavní představitel Talcott Parsons byl Wallersteinovým učitelem na *Columbia University*. Kdyby psal své základní dílo dnes, hovořil by patrně o síti (network), která se zdá být lepší metaforou interakce v rámci velkých geografických celků.

Walter Goldfrank upozornil před časem na některé principy, které Wallerstein a další autoři jej následující používají s oblibou jako vysvětlení různých historických fenoménů. Prvním principem je tzv. negativita. Dnešní slabosti mohou být budoucími silnými stránkami a naopak přednosti se mohou stát prokletími. Stát, který je příliš odlehlý a chudý na to, aby vzbudil zájem dobytých, se může v relativním bezpečí připravovat na budoucí velmocenskou roli (např. Prusko nebo Moskevská Rus). Přerodělování bohatství v rámci světového systému pomocí drancování nemá jen negativní následky pro oloupeného, ale i pro uchvatitele, který se může „utopit ve zlatě“ jak se to stalo španělské říši.²⁷ S tím souvisí úvahy o krátkodobých, střednědobých a dlouhodobých následcích. Co je dnešní výhrou, může být dlouhodobou prohrou, např. prohra Ruska v Livonské válce se zdála být katastrofou, v dlouhodobém hledisku je však uchránila z dosahu evropské ekonomiky a tak je nepotkal osud periférické.²⁸ Další často používaný princip vysvětlení je zlatá střední cesta: Ani příliš horký, ani příliš studený. Typickým příkladem je úspěch v 16. století, k němuž byli nejlépe disponováni ti, kteří nebyli ani příliš velcí, ani příliš malí. Takto vysvětluje vzestup Nizozemí, které nemuselo nést náklady spojené s udržováním velké říše a zároveň bylo významnějším hráčem než městské republiky. Dalším oblíbeným principem jsou kumulace: Teprve kombinace seřazení více faktorů přinese změnu. Např. přechod k feudalismu v Evropě vidí jako kumulaci třídních rozporů feudalismu, konec feudální konjunktury a klimatických změn.²⁹ K tomu lze dodat, že Wallerstein nesleduje v historickém vývoji jen faktory, které jsou přítomné, ale táže se také, co přítomné nebylo, jaké jsou příčiny této absence, a zdůrazňuje její vliv na vznik určitého historického fenoménu. Mimo jiné uvádí, že kdyby se k všeobecné krizi Evropy ve 14. století přidal útok vnějšího nepřítele (v evropském případě Mongolů), který takto ukončil existenci nejedné civilizace postižené krizí, mohl by běh dějin vypadat jinak.³⁰ Problémem nepřítomných faktorů ovšem je, že musíme velmi opatrně vážit, které nepřítomné faktory má smysl zahrnovat a které nikoli. K tomu pomáhají zejména komparace obdobných případů.

27 I. WALLERSTEIN, *The Modern World-System I*, s. 105.

28 W. L. GOLDFRANK, *Paradigm regained*, s. 184–186.

29 Tamtéž, s. 14–65.

30 I. WALLERSTEIN, *The West, Capitalism, and the Modern World-system*, in: Timothy Brook – Gregory Blue (eds.), *China and Historical Capitalism: Genealogies of Sinological Knowledge*, New York 2002, s. 51.

Mnohé o světosystémovém paradigmatu řekne, pokud se podíváme, jaké druhy prací v jeho rámci vznikly a vznikají. Ty se dají klasifikovat do několika oddílů. Především to jsou syntetizující díla pokoušející se nějakým způsobem modifikovat, rozšířit, nebo dokonce z větší části odmítnout základní paradigma definované jeho mistrem. Tyto práce obvykle předkládali Wallersteiovi generační souputníci a kolegové, kteří v diskusích na *Fernand Braudel Center* postupně dospěli k poněkud jinému pohledu, než nabízel hlavní představitel paradigmatu. Autoři této skupiny měli většinou ekonomické a sociologické vzdělání a byli narozeni v USA, či zde dlouhodobě působili: Především se jednalo o jeho kolegy z Binghamptonu, kteří sami sebe označovali v ironickém odkazu na postmaoistickou Čínu „gang čtyř“: Andre Gunder Frank (1929–2005), Giovanni Arrighi (1937–2009) a Samir Amin (* 1931). K této skupině může být řazena i Janet Abu-Lughod (1928–2013) jediná žena prosadivší se v rámci paradigmatu, které svým důrazem na hospodářství a mezinárodní politiku nikdy příliš ženy nepřitahovalo. Z mladší generace autorů sem bude bezpochyby patřit Christopher Chase-Dunn (* 1944), německý historik Hans-Heinrich Nolte (* 1938) a z poslední doby japonský filosof a sociolog Kojin Karatani (* 1940).³¹ Mnozí historikové jsou z prací těchto autorů podobně jako z díla samotného Wallersteina na rozpacích zejména pro přílišné ambice říci vše podstatné a formulovat ucelenou teorii dějinného vývoje. Jejich ohlas také oslabovalo, že stály poněkud ve stínu hlavního díla. Ačkoli by bylo nepřesné označovat světový systém za paradigma jednoho autora, jistá dominance zakladatelského díla je zde zřejmá, např. ve srovnání s postkoloniálními studii nebo globálními dějinami.

Druhým způsobem práce s tímto paradigmatem bylo si zvolit určitý region a psát o jeho historii, obvykle s časovým vymezením od 15. do 20. století. Nejvíce přály tomuto přístupu osmdesátá a devadesátá léta. Můžeme zmínit práce Daniela Chirota o rumunském Valašsku v novověku (1976), Johna Forana o moderních dějinách Iránu (1996), Gila J. Steina o světovém systému ve starověké Mezopotámii (1999), Dariusze Adamczyka o postavení ranně

31 Andre GUNDER-FRANK, *World Accumulation 1492–1789*, New York, 1978; Giovanni ARRIGHI, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, London 1994; Samir AMIN, *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*, New York 1976; Janet ABU-LUGHOD, *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350*, Oxford 1991; Christopher CHASE-DUNN, *Global Formation: Structures of The World-Economy*, New York 1989; Hans-Heinrich NOLTE, *Die eine Welt. Abriss der Geschichte des internationalen Systems*, Köln 1993; Kojin KARATANI, *The Structure of World History: From Modes of Production to Modes of Exchange*, Durgham – London 2014.

novověkého Polska ve světovém systému (2001). Z poslední doby to je práce Borise Kagarlického o moderních dějinách Ruska (2007) a do jisté míry i práce Adama Sowy zabývající se historickým vývojem Polska (2011).³² Slabinou těchto prací bylo, že až příliš často používaly dějiny jednotlivých oblastí k ilustrování jednotlivých tezí světosystémového paradigmatu a přehlížely fakta do tohoto paradigmatu se nehodící. V rámci toho způsobu se vyskytlo i několik prací srovnávajících určitá území, např. monografie Josepha Loveho reflektující diskuse o ekonomické zaostalosti v Rumunsku a Brazílii,³³ nebo práce Zenonase Norkuse o postkomunistické transformaci Slovinska a Litvy.³⁴

Třetím způsobem použití světosystémového paradigmatu byla volba určitého problému, nejčastěji nějakého druhu ekonomické či společensko-politické aktivity blíže konkretizované pomocí rámce času a prostoru, případně nahlížené globálně. Někdy se tyto práce dávají inspirovat i dalšími paradigmaty, zejména postkolonialismem. Tento přístup se stal pochopitelně nejvíce rozšířeným zejména v posledních dvaceti letech, neboť se ukázal být vhodným rámem pro psaní akademických kvalifikačních prací. Pokud se podíváme na knihy, které získaly v posledních dvaceti letech ocenění hlavní organizace světosystémových badatelů, sekce *Political Economy of World-Systems Americké Sociologické Asociace*, převažují mezi nimi práce právě tohoto typu. Nejčastějšími tématy jsou sociální hnutí, řetězce zboží, problematika environmentalismu a globalizace.³⁵ Z hlediska časového se nejčastěji zabývají dvacátým stoletím a současností, prostorově převažuje obliba Latinské Ameriky, případně dalších méně rozvinutých zemí. Zejména je pozoruhodné, jak ze světosystémové agendy vymizely od konce devadesátých let monografie o starších dějinách. Poslední prací na toho téma je disertace Wilmy A. Dunaway o začlenění jižního Apalačska do světové ekonomiky v 18. a 19.

32 Daniel CHIROT, *Social change in a Peripheral Society. The Creation of Balkan Colony*, New York 1976; John FORAN, *Fragile Resistance, Social transformation in Iran from 1500 to the Revolution*, Boulder 1993; Gil J. STEIN, *Rethinking World-System, Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia*, Tuscon 1999; Dariusz ADAMCZYK, *Zur Stellung Polens im modernen Weltsystem der Frühen Neuzeit*, Hamburg 2001; Boris KAGARLITSKY, *Empire of the Periphery: Russia and the World System*, London 2007; Adam SOWA, *Fantomowe ciato króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.

33 Joseph L. LOVE, *Crafting the Third World: Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil*, Stanford 1996.

34 Zenonas NORKUS, *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation*, Budapest 2012.

35 Např. Lutz ZÜNDORF, *Das Weltsystem des Erdöls. Entstehungszusammenhang, Funktionsweise, Wandlungstendenzen*, Wiesbaden 2008; John TALBOT, *Grounds for Agreement: The Political Economy of the Coffee Commodity Chain*, Lanham 2004.

století (1994)³⁶ a z evropského prostředí zmíněná Adamczykova studie o Polsku v novověké evropské ekonomice (2001). Zdá se, že na rozdíl od historie přetrvává zájem o toto paradigma vedle sociologie i v archeologii a etnografii, např. tu jsou z nedávné doby práce o zničení světového systému lovců a sběračů v oblasti severní Kanady v 19. století (2013) nebo etnografická práce o globalizovaných řetězcích lokálního obchodu v Bolívii.³⁷

Na následujících stránkách se zaměříme na několik klíčových konceptů tohoto paradigmatu ve vztahu ke globálním dějinám, nastíníme jejich základní definice, zmíníme, jaké inspirace k nim vedly jejich tvůrce a jaká byla jejich nejčastější kritika.

Minisystémy, světové říše a světové ekonomiky

Wallerstein pojímá dějiny z hlediska vývoje společenských systémů, definovaných jako síť mezilidské interakce. V případě jednoduchých společností můžeme podle něho hovořit o takzvaných minisystémech (*minisystem*), tedy malých jednotkách mezilidské interakce, např. kmeny či tlupy nebo zárodky prvních států. Se vznikem intenzivního zemědělství a prvních státních forem vznikají větší územní celky, tzv. světové ekonomiky (*world-economy*) a světové říše (*world-empire*), ovšem na většině lidmi osídlených území i nadále existují minisystémy. Je to nakonec v Evropě vzniklá *kapitalistická světová ekonomika* (nazývaná též moderní světový systém), která mezi 15. a 18. stoletím všechny tyto systémy do sebe integruje a stane se prvním světovým systémem zahrnujícím celou planetu. Wallerstein se při tvorbě této trojice pojmů inspiroval maďarským ekonomem Karlem Polányim, který rozlišoval tři historické způsoby organizace hospodářství: reciproční, redistributivní a tržní, které odpovídají těmto třem typům sociálních systémů.³⁸

Světové ekonomiky i *světové říše* vznikají v rámci interakce mezi různými minisystémy. Příkladem je vznik ekonomiky Mezopotámie v interakci jednotlivých

36 Wilma A. DUNAWAY, *The Incorporation of Southern Appalachia into the Capitalist World-Economy, 1700–1860*, Knoxville 1994.

37 Max T. FRIESEN, *When worlds collide: hunter-gatherer world-system change in the nineteenth-century Canadian Arctic*, Tucson 2013; Nico TASSI, *The native world-system: an ethnography of Bolivian Aymara traders in the global economy*, New York [2017].

38 Karl POLANYI, *The Great Transformation*, Boston 1957. Wallerstein byl k zájmu o Polányiho přiveden svým blízkým spolupracovníkem Terencem Hopkinsem (1928–1997), který v 50. letech pracoval ve výzkumné skupině na Columbia University vedené Polányim, srov. W. L. GOLD-FRANK, *Paradigm regained*, s. 161.

městských států, nebo starověká ekonomika Středomoří. Předmoderní *světové ekonomiky* se ovšem nedokázaly ubránit transformaci do *světových říší*, čehož případem je sjednocení mezopotámských městských států do Babylónské říše, nebo sjednocení řecké polis do říše makedonské. Světová říše obsahuje podobně jako světová ekonomika více kultur a vyznačuje se hospodářskou integrací, ale na rozdíl od světové ekonomiky je byrokratickou strukturou spravovanou z určitého centra. Jejich nejlepším příkladem je Římská říše nebo Čína dynastie Chan, ale nikoli žádná z tzv. moderních světových říší např. habsbursko-španělské či britské impérium, které Wallerstein vnímá jako jedny z hráčů ve světové ekonomice, nikoli jako celky tvořící svět sám pro sebe. Světové říše jsou velmi nestabilní, a ačkoli se liší v odolnosti proti kolapsu, žádná z nich nedokáže vydržet po neomezenou dobu. Dříve či později dochází k jejich dezintegraci v *minisystémy* a cyklus se opakuje znovu. Pouze kapitalistická světová ekonomika vznikající v Evropě v 15. a 16. století byla podle Wallersteina jediným systémem, který se dokázal ubránit tendencím přeměnit jej ve světovou říši.³⁹

Proti takto definované trojici systémů se nabízí pochopitelně také celá řada námitek: Především je otázka, zda toto rozlišování není příliš rigidní. Např. mezi minisystémy a světovými říšemi či světovými ekonomikami existovala různá přechodová stádia. Je patrně příliš rigorózní striktně rozlišovat světové říše a světové ekonomiky. Máme k dispozici řadu případů, kdy velké říše začaly rozvíjet vzájemné obchodní kontakty a vytvářely tak světovou ekonomiku. Příkladem může být vytvoření sítě interakcí mezi civilizací na blízkém východě ve starověku (Egypt, Mezopotámie), nebo vytvoření čilého obchodu mezi Římem, Čínou a Indií ve vrcholné antice, nebo euroasijský systém vytvořený ve 12. století expanzí mongolské říše.⁴⁰ Wallerstein na tyto argumenty obvykle odpovídal, že se v těchto případech jednalo o síť dálkové směny zboží, ale nikoli o systém, jehož základním rysem je dělba práce mezi jednotlivými územími. Opačným argumentem bylo přesvědčení, že míra celoevropské integrace nebyla ani v 16. století nijak vysoká a je tedy možné hovořit o vzniku systému mezinárodní dělby práce až v 18. či 19. století.⁴¹

Obtíže použitelnosti těchto tří kategorií jsou zvláště patrné, pokud bychom jimi chtěli popsat středověkou Evropu. Ze zmínek o tomto problému u Wallersteina je patrné, že je sám poněkud na rozpacích. Ve formulaci z roku 1974 uvádí, že ve středověké Evropě existovala křesťanská „civilizace“ (v uvozovkách),

39 I. WALLERSTEIN, *The Rise and Future Demise*, s. 391.

40 J. ABU-LUGHOD, *Before European Hegemony*.

41 Robert BRENNER, *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-smithian Marxism*, *New Left Review* 104, 1977, č. 1, s. 25–92.

čímž dává najevo distanci od tohoto termínu. Zároveň dodává, že v jejím rámci existovaly nejméně dvě *malé světové ekonomiky* – městské státy Flander a severní Itálie. Zbytek Evropy tvořil „relativně malé, relativně samostatné ekonomické celky založené na formě exploatace znamenající relativně přímé přivlastňování zemědělské nadhodnoty produkované manoriálním hospodářstvím nepočetnou třídou šlechty“.⁴² V roce 2011 nabízí o středověké Evropě jednoznačnější odpověď inspirovanou patrně Hansem-Heinrichem Noltem.⁴³ Jednalo se podle něj o „desintegrovanou světovou říši, držící jen velmi málo pohromadě římskokatolickou církví“.⁴⁴ Na potížích aplikací zmíněných tří kategorií na středověkou Evropou je patrný malý zájem Wallersteina o náboženství, které bylo v tomto případě významným pojítkem geografických celků blížícím se snad v určitých dobách a místech svým významem státním útvarům a ekonomikám. Jistěže není možné přeceňovat vliv náboženských systémů na běh dějin, jak činí např. Huntington svou tezi o různých civilizacích v současném světě vycházejících většinou z náboženských poměrů,⁴⁵ je ale zřejmé, že světosystémová perspektiva vliv náboženství podceňuje.

Významnou námitkou týkající se popisu vzniku *kapitalistické světové ekonomiky* v 16. století bylo, že Wallerstein ignoroval interakce v neevropských oblastech a evropocentricky tvrdil, že tehdy byl okolní svět tvořen pouze světovými impérii (Čína, Osmanská říše), minisystémy a snad pouze v případě indického oceánu Wallerstein připouštěl existenci něčeho, co nazýval „světovou protoekonomikou“.⁴⁶ Zdá se, že především hrubě podcenil míru integrace východní Asie, kterou zdůrazňují někteří současní autoři, např. japonský historik Satoshi Ikeda. Ten argumentoval, že ve východní Asii existoval v 16. století mezistátní systém a mezinárodní ekonomika, jejichž ústřední mocností byla Čína. Šlo o situaci v mnohém od evropské odlišnou, ale v mnohém s ní též srovnatelnou.⁴⁷ Existují dokonce názory, např. Victora Liebermanna, autora mohutného díla o jihovýchodní Asii (Indočíně)

42 I. WALLERSTEIN, *The Modern World-System I*, s. 36–37. V jiném textu z roku 2011 uvádí vedle křesťanství také latinu jako pojítko středověké Evropy. TÝŽ, *Prologue to the 2011 edition*, in: *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*, Berkeley 2011, s. xv.

43 Hans-Heinrich NOLTE, *Die eine Welt. Abriss der Geschichte des internationalen Systems*, Köln 1993

44 I. WALLERSTEIN, *Prologue to the 2011 Edition*, in: *The Modern World-System I*, s. xxvi.

45 Samuel P. HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996.

46 I. WALLERSTEIN, *The Rise and Future Demise*, s. 407.

47 Satoshi IKEDA, *The History of the Capitalist World-System vs. the History of East-Southeast Asia*, Review 19, 1996, č. 1, s. 49–78.

v letech 800–1830, že východoasijský systém i přes značnou míru ekonomické integrace nefungoval z hlediska směny podle wallersteinovských kategorií centra a periferie, ale panovala v něm v zásadě rovnováha.⁴⁸ Jak argumentuje japonský historik Takeshi Hamashita, tento systém byl natolik významný, že Portugalci a Holanďané byli donuceni provádět své obchodní aktivity uvnitř těchto sítí a nikoli zakládat sítě vlastní.⁴⁹ V dané perspektivě je odmítána i představa pasivní integrace Číny a dalších zemí do světového systému, jak jí popisuje Wallerstein v návaznosti na Braudela. Teprve budoucnost pomůže precizovat, zda byl Wallerstein opravdu tak evropocentrický, nebo zda jsou současní badatelé žijící ve věku vzestupu Asie pouze v neúměrné míře asiocentričtí.

Wallerstein také patrně podcenil ve své analýze 16. století význam integrace Osmanské říše s moderním světovým systémem na vývoj obou celků. Jak argumentoval Aristide Zolberg,⁵⁰ ačkoli je možné přijmout tezi o poměrně nevýznamné obchodní směně mezi těmito entitami, vojenská konfrontace Turků s Habsburky a tiché protihabsburské spojenectví Francie s Osmanskou říší měly významný dopad na evropské dějiny. Osmanská říše bezpochyby představovala významnou překážku po Habsburky v jejich evropské expanzi, případně bylo osmanské nebezpečí motivací v honbě španělských Habsburků za zlatem a tedy za dobýváním Nového světa. Z tohoto případu je patrné, že k dynamice moderního světového systému přispěly i externí faktory.

Od konce osmdesátých let se množily názory zpochybňující Wallersteinovo tvrzení o unikátnosti raně novověkého vzestupu Evropy a zdůrazňující vývoj zejména Číny a Indie, které prý až do 18. století dosahovaly úrovně západoevropských ekonomik. Debatu o novověkém vzestupu Západu a sestupu Východu (tzv. velká divergence) je možné rozdělit na dvě hlavní otázky: Kdy k této divergenci došlo a jaké byly její příčiny. V odpovědi na první otázku se Wallerstein ubírá jakousi střední cestou. Nesdílí ani názory nedávných prací z okruhu tzv. Kalifornské školy,⁵¹ že tato změna se prosadila až v 18. století, ani nesdílí názory starších historiků, např. klasika globálních dějin Williama McNeilla, podobně jako marxistů nahlížejících

48 Victor LIEBERMAN, *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context, c. 800–1830, vol. 2, Mainland Mirrors: Europe, Japan, China, South Asia, and the Islands*, Cambridge 2009, s. 90.

49 Sebastian CONRAD, *Globalgeschichte, Eine Einführung*, München 2013, s. 257.

50 Aristide ZOLBERG, *Origins of the Modern World System: A Missing Link*, World Politics 33, 1981, č. 2, s. 253–281.

51 Keneth POMERANZ, *The Great Divergence, China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton 2000.

na Evropu jako na vyvolený kontinent už od starověku.⁵² V otázce, proč k velké divergenci došlo, zdůrazňovalo světosystémové pojetí jako hlavní příčinu dynamiku mezinárodního obchodu vytvářejícího tzv. agrární kapitalismus, který byl výsledkem velmi hluboké a specifické pozdně středověké evropské krize, v níž byla krize feudalismu jen jedním jejím aspektem. Od devadesátých let začaly být v těchto diskusích zdůrazňovány ekologické faktory a diskuse o krizi feudalismu se vytrácejí. Jedna z nejznámějších analýz na toto téma od Kenetha Pomeranze poukazuje na nedostatek uhlí v Číně,⁵³ případně se do módy vrátily weberovské přístupy, např. další klasik tzv. globálních dějin Christopher Bayly zdůraznil význam evropských institucí: stabilní státní aparát, ochranu soukromého vlastnictví a existenci takových institucí jako zadlužení státu, nebo kapitálová společnost.⁵⁴

Někteří autoři spojení se světosystémovým přístupem a usilující o modifikaci Wallersteinova pojetí měli někdy až příliš silnou tendenci vidět středověkou Evropu ve srovnání především s čínskou a v menší řadě též arabskou a indickou civilizací jako zaostalou. Např. zmiňovaná Janet Abu-Lughod, nebo Andre Gunder-Frank přehlíželi celou řadu evropských inovací ve vrcholném středověku např. ve stavebnictví, nebo ve výtvarném umění, ve fungování měst apod.⁵⁵ Ostatně je možno poukázat na celou řadu jevů předchozích staletí, které problematizovaly obrázek zaostalé a nehybné Evropy, např. úspěšná christianizace Slovanů, Skandinávců a Maďarů v 10. století, rychlý růst počtu klášterů od 10. do 12. století, vznik gotického slohu a univerzit ve 12. století apod.⁵⁶ Uspokojivé výsledky v hledání odpovědi na otázky historického rozvoje a zaostalosti nepřinesly ani různé pokusy o kvantifikaci, např. Maddisonův projekt odhadů hrubého domácího produktu (HDP) oblastí světa v hranicích dnešních států od počátku našeho letopočtu,⁵⁷ nebo podobné projekty pokoušející se kvantifikovat čínské a evropské technické inovace v průběhu času.⁵⁸ Limity kvantitativních srovnání jsou dobře patrné i u zmiňované Pomeranze, který srovnával vývoj nejvyspělejšího regionu Číny – delty Jang-c'–ťiang s vývojem Anglie v 18. století a neviděl kvůli svému zaměření

52 William H. MCNEILL, *The Rise of the West: A History of the Human Community*, Chicago 1963.

53 K. POMERANZ, *The Great Divergence*, s. 77.

54 Christopher A. BAYLY, *Die Geburt der modernen Welt: Eine Globalgeschichte 1780–1914*, Frankfurt am Main 2006, s. 78, 105.

55 S. CONRAD, *Globalgeschichte*, s. 252.

56 Jan Luiten VAN ZANDEN, *The Long Road to the Industrial Revolution*, Leiden, 2009, s. 44.

57 Angus Maddison (1926–2010), <http://www.ggdc.net/maddison/oriindex.htm> (ověřeno 1. 6. 2016).

58 Leonid GRININ – Andrey KOROTAYEV, *Great Divergence and Great Convergence. A Global Perspective*, Cham 2015.

na přírodní zdroje inovace ve vědě nebo ve státním aparátu, nemluvě o vzdělanosti,⁵⁹ umění, nebo vojenských technologiích. Tím, že se Pomeranz zaměřil pouze na Anglii, opominul skutečnost, že anglickému vývoji předcházela dynamika severní Itálie, Porýní nebo Nizozemí.

Hegemonie

Dalším známým konceptem se stala Wallersteinova představa tří historických hegemonií v moderním světovém systému. Hegemonií v kapitalistickém světovém systému rozumí stav, kde jeden stát ovládaný třídou buržoazie může v mezinárodním měřítku vnucovat svou vůli ostatním, tedy jako situaci, v níž se určitý stát vyznačuje ekonomickou, politickou a finanční nadřazeností nad jinými zeměmi, stejně jako vedoucí pozicí ve vojenství a kultuře.⁶⁰ Pojem hegemonie v tomto významu převzal z geopolitiky, zatímco v marxistické tradici byla v návaznosti na Gramscioho vnímána spíše jako vedení nebo přitažlivost. Wallerstein rozlišuje tři hegemonie: nizozemskou v 17. století, britskou v 18. století a USA ve 20. století.⁶¹ Vedle toho se podle něj vyskytly i tři pokusy proměnit moderní světový systém ve světové impérium, čímž Wallerstein rozumí stav, kdy by došlo k vytvoření jednotné byrokratické struktury zahrnující většinu kapitalistické světové ekonomiky: pokus španělských Habsburků v 16. století, pokus napoleonské Francie a vilémovsko-hitlerovského Německa. Vzniku hegemonie předchází obvykle mohutné válečné střetnutí o transformaci světové ekonomiky ve světovou říši. Podle Wallersteina byly v historii tři takové konflikty: třicetiletá válka, války napoleonské Francie a také první a druhá světová válka.⁶² Snad pro větší rétorickou přitažlivost označuje za třicetileté války i poslední dva konflikty. Zdá se, že hlavním činitelem dějin světového systému je snaha některé velmoci změnit světový systém ve světovou říši, proti ní se zformuje koalice sil, které jí v tom zabrání a v rámci této koalice se vyprofiluje určitá mocnost, které se po

59 Např. podle údajů Van Zandena byla v 16. století evropská produkce knih nejméně čtyřicetinasobná oproti produkci čínské. Srov. J. L. VAN ZANDEN, *The Long Road to the Industrial Revolution*, s. 188.

60 I. WALLERSTEIN, *World-System Analysis: An Introduction*, Durham – London 2004, s. 94.

61 Tamtéž, s. 57–58.

62 Označení období let 1914–1945 za „třicetiletou válku“ pochází od Charlesse de Gaulla a převzal jej Winston Churchill ve svých šestisvazkových dějinách druhé světové války. Ze sociálních vědců jej používali např. Raymond Aron, Ralf Dahrendorf a Eric Hobsbawm. V nedávné době použil italský historik Enzo Traverso jeho variantu „evropská občanská válka“. Enzo TRAVERSO, *A feu et à sang. De la guerre civile européenne 1914–1945*, Paris 2007.

porážce tohoto pokusu stane hegemonem. Jelikož je hegemonie velmi nákladná, po čase upadá a znovu se vytváří výchozí situace. Takto se prý vyprofilovala hegemonie nizozemská v odporu proti Habsburkům, hegemonie anglická v odporu proti napoleonské Francii a hegemonie USA v odporu proti Německu. Podle Wallersteina je to především světový kapitál, který se brání pokusům o vytvoření světové říše, neboť podobná struktura by byla nevýhodná pro jeho fungování, jelikož profituje z existence systému jednotlivých států.⁶³

Historiky pochopitelně irituje určitá mechaničnost ba železná zákonitost této koncepce: tři hegemonie, tři pokusy ustavit světovou říši, tři třicetileté války. Při popisu hegemonií zarazí historika zvyklého na běžné kurikulum studia dějepisu několik skutečností, především teze o hegemonii Nizozemí. Jednalo se snad o první dějinný případ, kdy se pod kontrolu měšťanstva dostal teritoriální stát a nikoli městský stát, jehož historickými příklady byla starověká fénická města, nebo středověké Benátky, Janov či Malacca. Nicméně se nezdá, že by si v 17. století byl vůbec někdo vědom existence nizozemské hegemonie. Není samozřejmě možné zpochybňovat rozkvět holandské vědy, kultury a inovací, existenci institucí moderního státu, významnou pozici měšťanstva v politice této země, případně skutečnost, že Amsterdam byl po několik desetiletí obchodním centrem tehdejšího světa. Nicméně je nutno konstatovat, že Nizozemí bylo v tehdejší mezinárodní politice z hlediska populace a teritoria nepochybně slabším hráčem než např. tehdejší Francie, nebo habsburské soustátí. Proto se nezdá, že bylo šťastné, zvolit pro Nizozemí pojem hegemonie. Pod vlivem těchto kritik Wallerstein alespoň zkrátil trvání této hegemonie. Zatímco v jeho textu z roku 1984 trvala v letech 1620–1672,⁶⁴ podle textu z roku 2011 už jen od roku 1648 do šedesátých let 17. století.⁶⁵

Podobně jako zpochybňujeme nizozemskou hegemonii, můžeme se ptát, zda je opodstatněné pokládat habsburskou velmocenskou politiku za pokus změnit Evropu ve světovou říši. Nevytvořili Habsburkové v 16. století spíše hegemonii?⁶⁶ Také je překvapivě malá pozornost věnovaná Francii Ludvíka XIV., která bývá většinou historiků označována za klasický případ hegemonie, např. Jack Levy rozlišuje v moderních dějinách Evropy období velmocenské multipolarity, bipolarity

63 I. WALLERSTEIN, *World-System Analysis*, s. 58–59.

64 TÝŽ, *The Politics of the World-Economy*, Cambridge 1984, s. 40.

65 TÝŽ, *The Modern World-System II, Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. With a New Prologue by Immanuel Wallerstein, Berkeley – Los Angeles – London 2011, s. xxiii.

66 Albert J. BERGESEN – Omar LIZARDO, *Terrorism and Hegemonic Decline*, in: J. Friedman – Ch. Chase-Dunn (eds.), *Hegemonic declines: Present and Past*, London – New York 2005, s. 231.

a unipolarity. O francouzské unipolaritě hovoří ve druhé polovině 17. století.⁶⁷ Také není jisté, nakolik je možné hovořit o britské hegemonii v letech 1815 až 1848. Britské impérium bylo jistě nejvýznamnější koloniální mocností, ale jeho vrchol spadá až do druhé poloviny 19. století. Po roce 1815 bylo i přes vítězství nad Napoleonem z hlediska svého vlivu v jádru světové ekonomiky přeci jen podobným hráčem jako ostatní v koncertu velmocí. Pokud srovnáváme dobu vrcholu moci Británie s vrcholem moci USA, je zřejmé, že Británie neměla tak velký vliv ve světovém systému jako Spojené státy ve druhé polovině 20. století, zejména v kombinaci síly ekonomiky s vojenstvím a kulturní přitažlivostí. Existují proto názory, že pouze současné postavení USA můžeme nazývat skutečnou hegemonií.⁶⁸ Wallersteinův analytický zrak v tomto případě zatemnila jeho obsese úpadkem USA, který si nepochybně přál a celoživotně pro něj hledal důkazy. Úpadek USA viděl od války ve Vietnamu, jíž označil za konec americké hegemonie, přes pád Sovětského svazu, což dokonce nazval geopolitickou katastrofou pro USA (neboť ty tím prý ztratily základní legitimizaci svého nadřazeného postavení),⁶⁹ až po ekonomickou krizi po roce 2008 a nahrazení USA jako největšího světového tvůrce HDP Čínou. Oproti tomu jiní autoři spíše argumentují, že USA mohou i přes své vnitřní problémy dokázat svou hegemonii udržet podstatně déle, např. bývá poukazováno na demografický vývoj USA optimističtější než v případě jiných vyspělých zemí, hegemonní postavení angličtiny jako jazyka vědy a masové kultury (soft power), nebo mimořádnou mírou vojenské moci, nesrovnelnou s žádnou předchozí hegemonií.

Je také pozoruhodné, že ve Wallersteinově příběhu o pokusech získat hegemonii či vytvořit světové impérium zcela chybí Sovětský svaz. Pro Wallersteina nastává americká hegemonie rokem 1945 a Sovětský svaz je v jeho koncepci pouhou semiperiferní velmocí, která sice v této době zažívala vzestup, ale byla velmi vzdálená dosažení vlivu srovnatelného s USA. Nijak nezdůrazňuje jako specifikum SSSR, že na rozdíl od jiných semiperiferních velmocí dokázal vytvořit systém vazalských států. Wallerstein se nedomnívá, že kdy bylo úmyslem Sovětského svazu dobýt celý svět, jak tvrdila studenoválečnická americká propaganda, ale za jeho

67 Jack LEVY, *The Polarity of the System and International Stability: An Empirical Analysis*, in: Alan Ned Sabrosky (ed.), *Polarity and War: The Changing Structure of International Conflict*, Boulder 1985.

68 Salvatore Babones jde ještě dále a uvažuje, zda není americká hegemonie počátkem vzniku americké světové říše. Srov. Salvatore BABONES, *What is world-systems analysis? Distinguishing Theory from Perspective*, Thesis Eleven 127, 2015, č. 1, s. 15.

69 I. WALLERSTEIN, *The World-System after the Cold War*, Journal of Peace Research 30, 1993, č. 1, s. 4.

hlavní cíl pokládá modernizaci.⁷⁰ Je možné, že ve Wallersteinovu zdůrazňování, jak si Sovětský svaz a Spojené státy vlastně dobře rozuměly, je možné spatřovat vliv učení Mao Ce-tunga o „papírových tygrech“.

Je otázkou, nakolik zůstávají kategorie hegemonií a světových říší platné i dnes. Přinejmenším se můžeme domnívat, že kromě velmocí vznikla v procesech globalizace i další centra moci, která vstupují do hry. Jsou to např. nadnárodní korporace, nebo sdružení jednotlivých států, které částečně jednájí jako autonomní celky (Evropská unie, Mezinárodní měnový fond). Mezi teoretiky globalizace dokonce existují názory, že současnému světu porozumíme lépe, když se na něj budeme dívat jako na sjednocenou strukturu, jakési transnacionální impérium s nadnárodní kapitalistickou třídou, jehož jsou USA jen jednou z podstatných součástí.⁷¹ Proti tomu existující námitky, že státy a s nimi svázané elity jsou i nadále nejvýznamnějšími aktéry mezinárodní politiky. Konečně jestliže byla zásadním rysem moderního světového systému až do roku 1945 vojenská střetnutí mezi zeměmi jádra, není to v době atomových zbraní příliš představitelné. Slovy Georgi Derluguiana „válka mezi velmocemi již není cestou k vedoucí pozici ve světě“.⁷²

Asi nejzajímavější reformulaci teorie hegemonie navrhl Giovanni Arrighi, který se soustředil na úlohu finančního kapitálu v dějinách kapitalismu a představuje tak jistý návrat od Wallersteinova přístupu kombinujícího vliv státu s ekonomikou k ekonomizujícímu Braudelovu pojetí. Podle Arrighiho názoru je vhodné rozlišovat v rámci šesti set let existence kapitalismu čtyři fáze systémové akumulace, které nazývá též dlouhými stoletími, přičemž každé je spojeno s jedním hegemonickým centrem: Janovem v 15. a 16. století, Nizozemím 17. století, Anglií 18. století a USA 20. století. V jeho představě se jednotlivé hegemonické cykly navzájem podobají kombinací ekonomické a politické moci, ale liší se svým rozsahem, intenzitou a trváním. Zatímco rozsah a intenzita ekonomické moci během doby stoupají, trvání se zkracuje. Zatímco u Wallersteina je triáda Spojené provincie – Spojené království – Spojené státy poměrně snadno napadnutelná, v Arrighio pojetí je hegemonický cyklus lépe uvěřitelný především s jeho důrazem na prohlubování ekonomických procesů a zkracování trvání. Na rozdíl od Wallersteina věnuje Arrighi menší pozornost mezinárodní politice a zabývá se téměř výlučně dějinami akumulace kapitálu. Podobně jako učebnice ekonomie hovoří o cyklech

70 TÝŽ, *Geopolitics and Geoculture, Essays on the Changing World-System*, Cambridge 1991, s. 90–92.

71 Leslie SKLAIR, *The transnational capitalist class*, Oxford 2001.

72 G. DERLUGUIAN, *The Post-Soviet Recoil to Periphery*, in: Craig Calhoun – Georgi Derluguian (eds.), *Aftermath. A New Global Economic Order*, New York 2011, s. 231.

výrobních nebo odvětví, hovoří Arrighi o cyklech akumulace. Nejprve dochází k expanzi produkce, poté nastoupí období úpadku zisku způsobené saturací trhu a vzrůstající konkurencí. Výsledkem je, že se výrobní kapitál mění v kapitál finanční. Počátky rozkvětu finančního kapitálu se zdají být léty prosperity, ale ve skutečnosti se jedná o počátek konce hegemonického cyklu.⁷³ Zatímco Wallerstein poněkud eschatologicky předpovídá konec moderního světového systému ve 21. století, a jeho nahrazení buď hierarchičtější, nebo demokratičtější strukturou či strukturami, Arrighi předpovídá nový cyklus akumulace ovládané Čínou.⁷⁴

Centra a periferie

Klasickou kategorií rozpracovávanou ve Wallersteinově díle, která ale v posledních dvou desetiletích poněkud ztratila na vlivu, je dichotomie centrum a periferie, převzatá z teorií závislosti (inspirovaných celou řadou marxistů od Marxe, přes Lenina, Trockého a zejména Bucharina)⁷⁵ stejně jako z politické geografie 19. století. Do jaké kategorie dané území ve světovém systému spadá, rozhoduje především, jaký typ výroby se v něm nachází, zda se jedná o produkci zboží s vyšší nebo nízkou přidanou hodnotou.⁷⁶ Později Wallerstein zdůraznil jako rozhodující v klasifikaci jádra a periferie míru monopolizace v produkčních procesech. Produkce založená na monopolech či kvazimonopolech se nachází v jádru a produkce založená na soutěžení se nachází na periferii.⁷⁷ Wallersteinova inovace spočívá ve vytvoření kategorie semiperiferie. Sem zahrnuje území, v němž se nachází činnosti jak centrálního tak periferního charakteru, ovšem jeho název naznačuje, že má přeci jenom blíže k periferii. Jeho funkce je udržovat kohezi světového systému a vytvářet možnosti vzestupu jednotlivých zemí v rámci systému.⁷⁸ Druhý způsob definování jádra – semiperiferie a periferie je na základě efektivity a síly zdejších států. Periferii tvoří státy slabé a neefektivní, semiperiferií tvoří velmoci, které

73 William I. ROBINSON, *Giovanni Arrighi: Systemic Cycles of Accumulation, Hegemonic Transitions and the Rise of China*, *New Political Economy* 16, 2010, č. 2, s. 267–280.

74 Giovanni ARRIGHI, *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*, London 2007, s. 231–232.

75 I. WALLERSTEIN, *World-system*, in: T. Bottomore (ed.), *A Dictionary of Marxist Thought*, Oxford 1991, s. 590.

76 TÝŽ, *The Modern World-System I*, s. 349–350.

77 TÝŽ, *World-System analysis*, s. 28.

78 TÝŽ, *The Rise and Future Demise*, s. 403.

byly do světové ekonomiky integrovány, aniž by ztratily svou státnost na rozdíl od periferie a mohly tak v systému od počátku hrát poněkud významnější roli.⁷⁹ Aby se udržely v systému mezinárodní ekonomiky, musely vždy vytvářet silnější stát, který ovšem není tak efektivní jako státy jádra. Příkladem takovéto semiperiferie je Rusko, Japonsko (kterému se podařilo stát se centrem), v poněkud menší míře Čína, Indie nebo Osmanská říše-Turecko.

S konceptem *centrum-periferie* úzce souvisel poměrně kontroverzní koncept *nerovné směny* a *periferizace*, tedy představa, že rozdíly v míře ekonomického rozvoje nejsou dány jen zděděnými rozdíly dávné historické povahy, především klimatického a geografického charakteru, nebo kulturními normami, ale že takto působí samotná světová ekonomika, která při začlenění nových území zde podporuje periferijní činnosti a potlačuje činnosti centra, např. dojde k úpadku řemesel a měst a naopak ke zintenzivnění zemědělské či těžební činnosti, tlaku na vykořisťování pracovní síly (zavedení druhého nevolnictví ve východní Evropě, nástup raně novověkého otrokářství v jižní a střední Americe). V tomto bodě světosystémová perspektiva polemizuje s teorií modernizace, podle níž naopak na ekonomické integraci do větších územních celků do důsledků vydělávají všichni, byť možná v nestejně míře. Teorie světového systému pracuje s konceptem nerovné směny, vytvořeným ekonomem Arghiri Emanueleem v padesátých letech, zdůrazňujícím, že při směně výrobků z jádra vytvořených s vysokou mírou pracovních nákladů za výrobky z periferie s nízkou mírou pracovních nákladů, dochází k transferu nadhodnoty z periferie do centra.⁸⁰ Naproti tomu teorie modernizace vycházely z Ricardova konceptu komparativních výhod, tedy z představy levnějších nákladů spojených s prací, které nutí investory přesouvat výrobu do zemí s nižší cenou pracovní síly. Zdá se, že empirické odhady HDP v raném novověku světosystémovou tezi o periferizaci potvrzují. Srovnání odhadů vývoje HDP na osobu v semiperiferních a periferních zemích (Itálie, Španělsko, Polsko) v 16. až 18. století ukazuje, že zde docházelo v lepším případě k jeho stagnaci, v horším dokonce k úpadku.⁸¹ Ovšem pro 19. a 20. století existují i významné argumenty mechanismus nerovné směny zpochybňující.⁸² Světosystémové teorie pochopitelně nepřijímaly naivní tezi

79 TÝŽ, *The Capitalist World-Economy*, Cambridge 1979, s. 72.

80 TÝŽ, *World-System analysis*, s. 98.

81 Jan Luiten VAN ZANDEN – Edwin HORLINGS, *The Rise of the European economy 1500–1800*, in: Derek H. Aldcroft – Anthony Sutcliffe (eds.), *Europe in the international economy 1500 to 1800*, Berkeley 1999, s. 387.

82 Lutz ZUNDROF, *Zur Aktualität von Immanuel Wallerstein, Einleitung in sein Werk*, Wiesbaden 2010, s. 106–107.

o západním blahobytu plynoucím z vykořisťování kolonií.⁸³ Je to spíše aktivní role v mezinárodním obchodu vytvářeném mezi jádrem a periferií, která představuje podle světovýstémového pojetí zdroj hospodářského růstu.

Dalším problémem kategorií centrum, periferie a semiperiferie byly nejednoznačné hranice mezi nimi.⁸⁴ Především v případě semiperiferie nepanovala jistota, jak velká část soudobého světa do ní spadá a jak tomu bylo v minulosti. Zatímco centrum světového systému se po většinu historie nacházelo na západě Evropy, během 19. století se rozšířilo o USA a po roce 1945 o Japonsko, periferie i semiperiferie zahrnovaly tak rozdílné případy, že vzbuzovalo pochybnosti, zda má tato kategorie význam. Největší ohlas měla proto kategorie periferie v analýze jednotlivých státních celků a jejich vývoje zejména v zemích, kdy byly tyto rozdíly hluboké, např. v habsburské monarchii, v Itálii, v bývalé Jugoslávii, ale i ve Velké Británii.⁸⁵

S centrem, periferií a nerovnou směnou souvisela i představa mobility ve světovém systému, tj. nakolik je tento systém otevřený pro vzestup a sestup určité země. Na rozdíl od teorií závislosti světovýstémové paradigma neodmítá možnost vzestupu jednotlivých zemí, ovšem zároveň dodává, že tato situace nastává velmi zřídka. Ve dvacátém století je nejznámějším případem vzestupu Japonsko a východoasijské městské státy (Hongkong, Singapur, Tchaj-wan, Jižní Korea) nebo země profitující z posunů globálních cen surovin (např. ropa),⁸⁶ ačkoli nepanuje shoda v tom, nakolik pomáhá zemím ve vzestupu bohatství jejich přírodních zdrojů.⁸⁷ Naopak světovýstémová teorie tvrdí, že industrializace zaostalých zemí v posledních desetiletích neznamena ještě mobilitu těchto zemí v rámci světového systému, neboť analýzy neprokázaly konvergenci mezd obyvatel těchto zemí s jádrem. Nově

83 Příkladem tohoto přístupu je např. Ghándí kladoucí sugestivní otázku, kolik Anglií by potřebovala Indie, aby se stala bohatou zemí. Celá řada empirických důkazů hovoří proti přímé korelaci mezi vlastnictvím kolonií a mírou hospodářského rozvoje. Např. v 16. století nebyly nerozvinutějšími zeměmi evropské koloniální velmoci a ani po ztrátě zámořských kolonií ve 20. století nezažily evropské země hospodářský pokles, ale procházely „třiceti zlatými léty“ hospodářského růstu. Mark FERRO, *Colonization: A Global History*, London 1997, s. 340.

84 S. BABONES, *What is world-systems analysis?*, s. 6.

85 Hans-Heinrich NOLTE (hg.), *Europäische Innere Peripherien im 20. Jahrhundert*, Stuttgart 1997; Michael HECHTER, *Internal Colonialism, The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*, Berkeley 1975.

86 Salvatore J. BABONES, *Position and Mobility in the Contemporary World-Economy*, in: Salvatore J. Babones – Christopher Chase-Dunn (eds.), *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*, London – New York 2012, s. 332.

87 Paul S. CACCANTELL, *New Historical Materialism, extractive economies, and socioeconomic environmental change*, in: S. J. Babones – Ch. Chase-Dunn (eds.), *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*, London – New York 2012, s. 383.

industrializované země jsou nuceny účastnit se v rámci světové ekonomiky tzv. závodu ke dnu, jehož výsledkem jsou stagnující mzdy zdejších obyvatel.⁸⁸ Podle světovýstémového přístupu zažily největší historickou mobilitu v rámci světového systému oblasti osídlené evropskými osadníky, kteří zcela vytlačili původní nepočtenou populaci lovců nebo jednoduchých zemědělců a zároveň zdejší klima poskytovalo vhodné prostředí pro moderní evropské zemědělství. Nejvýznamnějšími případy byly Severní Amerika, Austrálie a Nový Zéland, ale také severní Mexiko, Argentina a Jižní Afrika.⁸⁹ Kvalifikovanost většiny zdejších pracovních sil a nízká cena půdy umožnila vznik dostatečného množství kapitálu, který dokázal posunout tyto oblasti do semiperiferie nebo dokonce centra. Byl to střet mezi vlastníky zemědělské půdy preferujícími protekcionismus a městskými průmyslníky preferujícími volný obchod, jehož výsledek rozhodl, zda země zamířila do centra, jak se to stalo v USA nebo na periferii, jak se to stalo v Jižní Americe. V posledních letech ovládá diskuse o mobilitě zejména otázka vzestupu Číny, kde se někteří světovýstémoví autoři kloní k tezi o nadcházejícím věku východní Asie,⁹⁰ ovšem jiní označují vzestup Číny pouze za návrat k původní pozici klasické semiperiferní země, z níž se propadla během války a maoistických experimentů ve 20. století.⁹¹ Ostražitost ohledně příliš optimistických předpovědí je na místě. Světovýstémoví autoři se mýlili už jednou, když v osmdesátých letech předpovídali nastupující hegemonii Japonska.⁹²

Cyklické pojetí

Velmi podstatný a také kontroverzní aspekt světovýstémového přístupu je cyklické pojetí jeho vývoje. Předmoderní světové systémy se vyvíjí mezi minisystémy, světovými ekonomikami a světovými říšemi. Moderní mezistátní systém se vyvíjí mezi ustavováním hegemonie, multipolaritou a pokusy jej přeměnit ve světovou říši.

88 Giovanni ARRIGHI – Beverly SILVER – Benjamin D. BREWER, *Industrial Convergence, Globalization, and the Persistence of the North-South Divide, Studies*, Comparative International Development 38, 2003, č. 1, s. 3–31.

89 Peter GRIMES, *Recent research on World-Systems*, in: Thomas D. Hall (ed.), *A World-Systems Reader, New Perspectives on Gender, Urbanism Cultures, Indigenous Peoples, and Ecology*, Lanham 2000, s. 35.

90 Giovanni ARRIGHI – Takeshi HAMASHITA – Mark SELDEN (eds.), *The Resurgence of East Asia, 500, 150 and 50 year perspectives*, London – New York 2003.

91 S. BABONES, *Position and Mobility*, s. 333.

92 Stephen K. SANDERSON, *The Great Transformations. The General Theory of Historical Development*, Oxford 1995, s. 256.

Moderní světová ekonomika se vyvíjí na základě tzv. dlouhých či Kondratěvových vln hospodářského růstu a úpadku trvajících čtyřicet až šedesát let. Tento koncept pochází od ruského autora Nikolaje Kondratěva (1892–1938) a zpopularizoval jej Wallersteinův učitel Josef Schumpeter ve své práci *Business cycles* z roku 1939.⁹³ Na tyto vlny pohlížela část společenských věd jako na kýžený nástroj, který umožní pochopit nejen fungování moderního kapitalismu, ale i z nich vyplývajících proměn politiky a kultury a stane se tak důležitou pomůckou prognózování budoucnosti. Naděje vkládané do tohoto konceptu se ale příliš nenaplnily. Ačkoli je existence těchto vln více či méně přijímána, jejich význam je natolik rozporuplný, že jejich analýza nepředstavuje zásadní průlom v porozumění modernímu světu. Navíc snahy sledovat určité cykly nebo trendy pochopitelně narážejí na nedostatek empirických dat směrem do minulosti, případně vedou k podlehnutí kouzlu empiricistního přístupu, jehož vypovídající hodnota je ale omezená. Z tohoto důvodu se ani tento koncept nestal dlouhodobě používaným nástrojem autorů vycházejících ze světosystémové perspektivy.

Velmi kontroverzní částí Wallersteinova díla je také představa jakéhosi supercyklu vývoje moderního světového systému od jeho vzniku, rozkvět a nevyhnutelný zánik, který má podle Wallersteinova přesvědčení nastat ve 21. století.⁹⁴ Moderní světový systém měl tento podle Wallersteina až dosud čtyři dlouhé fáze, v jejichž definování se víceméně shoduje se standardním narativem učebnic novověku. Bylo to *dlouhé 16. století* (pojem zavedený Braudemem), které znamenalo zrod tohoto systému, evropská krize 17. století, dlouhé 19. století, které znamenalo jeho největší expanzi a konečně je to 20. století, které podle Wallersteina znamená terminální krizi systému, zatímco podle jiných může být počátkem nové konjunktury.⁹⁵ Co by mělo moderní světový systém podle Wallersteina vystřídat, není jisté. Zatímco v roce 1974 psal, že očekává vznik socialistické světové vlády, která nahradí světový systém (ovšem zároveň nepokládal žádnou z tehdy existujících zemí za socialistickou a spíše čekal demokraticky socialistickou změnu na Východě i na Západě),⁹⁶ o dvě desítky let je skeptičtější a zdrženlivější ve volbě termínů a myšlenka progresu je nahrazena myšlenkou alternativy mezi relativně rovnostářským a demokratickým novým světovým systémem a velmi nerovným a velmi nedemokratickým světovým

93 Vincent BARNETT, *Kondratiev and the Dynamics of Economic Development: Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context*, Houndmills – Basingstoke 1998, s. 6.

94 I. WALLERSTEIN, *The Politics of the World-economy*, New York 1984, s. 11.

95 Blíže viz Stanislav HOLUBEC, *Sociologie světových systémů, hegemonie, centra, periferie*, Praha 2009, s. 47–71.

96 I. WALLERSTEIN, *The Rise and Future Demise*, s. 415.

systémem (či systémy).⁹⁷ Víru v nadcházející terminální krizi moderního světového systému ovšem sdílí i nadále.⁹⁸ V tomto se ocitá mezi světovýmými autory v menšině. Mezi ostatními autory paradigmatu panuje pochopitelně malá ochota vyslovovat soudy o budoucnosti, a pakli se tak děje, týká se to především diskusí o vystřídání americké hegemonie hegemonií čínskou a přesunem jádra světového systému ze světa Atlantického do světa Tichého oceánu.

Vývoj paradigmatu po roce 1990

V devadesátých letech nastalo pro paradigma rozporné období. Na jedné straně se dostalo do učebnic, ale na straně druhé zažívalo stagnaci, někteří autoři se od něj odvrátili (např. David Chirot, Stephen K. Sanderson), jeho hlavní tvůrce se začal zabývat otázkami epistemologie, případně jeho síly pohlcovalo předsednictví v mezinárodních akademických organizacích. Část společenských vědců tehdy začala sdílet představu, že je světový systémová perspektiva vyšlá z módy, že jde o přístup, který v době postmoderny nemá příliš smysl, neboť se podobně jako marxismus pokoušel analyzovat svět „takový, jaký je“, že jeho klíčové postuláty v ekonomice byly vyvráceny neoliberalními teoriemi, že jako marxismem ovlivněný přístup nepřežije pád sovětského bloku apod. Na druhou stranu ale toto paradigma prokázalo i značnou vitalitu, zejména ve vztahu k tehdy populárním diskusím o vztahu mezi Západem a dalšími civilizacemi iniciovaným polemickou prací Huntingtonovou z roku 1995⁹⁹ a diskusím konce devadesátých let o nástupu globalizace. K jeho udržení přispívala i jistá obnova akademické levice v souvislosti s hnutím proti neoliberalní globalizaci (Seattle, 1998), později tzv. Bushově doktríně, nebo v souvislosti s hospodářskou krizí po roce 2008. K jeho popularizaci nepochybně přispěla i skutečnost, že Wallerstein předsedal v letech 1994 až 1998 *Mezinárodní Sociologické asociaci*.

Z hlediska svého zájmu zažívá Wallerstein v této době jistý *epistemologický obrat*. Místo otázek ekonomiky jej začínají zajímat problémy vzniku moderních přírodních a sociálních věd, možnosti jejich sjednocování a problémy vzniku moderních politických ideologií. Ve čtvrtém díle *Moderního světového systému* vydaném

97 TÝŽ, *Utopistics: or Historical Choices of the Twenty-First Century*, New York 1998, s. 69.

98 TÝŽ, *Structural Crisis, or why Capitalists may no longer find Capitalism rewarding*, in: Immanuel Wallerstein – Randall Collins – Michael Mann – Georgi Derluquian – Craig Calhoun, *Does Capitalism have a future?*, Oxford 2013, s. 33.

99 S. P. HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*.

v roce 2011 už natolik obrátil zájem k otázkám vzniku moderních ideologií, že se recenzent práce kriticky tázal, zda vůbec mělo smysl knihu pojímat jako čtvrtý svazek série.¹⁰⁰ Přední znalec jeho díla Walter L. Goldfrank nicméně pochybuje, že bude Wallersteinovými epistemologickými a metodologickými výzvami inspirována konkrétní odborná práce a považuje za „nepravděpodobné, že by tyto výzvy získaly podobný ohlas jako světosystémová analýza.“¹⁰¹

Následkem tohoto posunu nastala paradoxní situace, že se zakladatel světosystémového paradigmatu ocitl na jeho okraji a do centra výzkumů se dostaly problémy, jimiž se příliš nezabýval. Wallersteina jako ústřední postavu paradigmatu v jisté míře nahradili jiní autoři, zejména Giovanni Agrigghi prosazující ekonomizující pojetí teorie, jehož kniha *Adam Smith v Peking: Linie 21. století* (2007) vyvolala v rámci paradigmatu po roce 2000 asi největší ohlas, výrazně větší než čtvrtý díl *Moderního světového systému*. Nejvýznamnější tematickou změnou tohoto období je posun od kategorií nerovná směna ke koncepci *řetězce zboží*,¹⁰² kteroužto kategorii zavedl Wallerstein společně s Terencem Hopkinsem už v polovině osmdesátých let,¹⁰³ ale na svou popularitu čekal až do 21. století. Studium a aplikací tohoto konceptu se začala zabývat mladší generace světosystémových badatelů v ekonomii a sociologii, zatímco Wallerstein s ním příliš nepracuje (např. jej nezmiňuje ve svém úvodu do světosystémového paradigmatu z roku 2004). V nejreprezentativnějším představení paradigmatu z posledních let *Handbook of World-System Analysis* z roku 2012 je ale tento koncept zcela ústředním. Editor svazku Savator Babones dokonce charakterizuje studium tohoto konceptu jako hlavní subdisciplínu dnešní světosystémové teorie.¹⁰⁴

Řetězci zboží měli Wallerstein a Hopkins na mysli „procesy produkce, od surovin až ke spotřebiteli, které překračovaly mnoho hranic a vždy obsahovaly různé způsoby ovládnání pracovní síly.“¹⁰⁵ Různými způsoby ovládnání pracovní síly rozuměli využívání otrocké, nevolnické nebo zaměstnanecké pracovní síly. Ačkoli pojem vzbuzuje představu, že se zaměřuje především na průmyslové výrobky, agrární produkci nebo nerostné suroviny, není možné opomíjet ani řetězce směny

100 Michael MANN, *Liberalism triumphant – but where is the world system*, *Contemporary Sociology* 41, 2012, č. 1, s. 20–23.

101 W. L. GOLDFRANK, *Paradigm regained*, s. 160.

102 Ravi Arvind PALAT, *Dependency theory and World-Systems Analysis*, in: P. Duara – A. Sartori – V. Murthy (eds.), *A Companion to Global Historical Thought*, Oxford 2014, s. 371.

103 Terence K. HOPKINS – Immanuel WALLERSTEIN, *Commodity Chains in the World-Economy Prior to 1800*, *Review* 10, 1986, č. 1, s. 157–170.

104 S. BABONES, *What is world-systems analysis?*, s. 6.

105 I. WALLERSTEIN, *Essential Wallerstein*, New York 2000, s. 221.

ve službách.¹⁰⁶ Skutečnou zakladatelskou prací se v této oblasti stala studie Garyho Gereffiho a Miguela Korzeniewiczze z roku 1994.¹⁰⁷ Gereffi především rozlišil řetězce produkce, kde firmy dokáží kontrolovat všechny kroky v řetězci a jedná se o vysoce sofistikované produkty s vysokými vstupními bariérami, jejichž příkladem je automobilový nebo letecký průmysl. V tomto případě hovoří Gereffi o *řetězci zboží vytvářeného producentem*. V případě jednodušších typů zboží hovoří o *řetězci zboží vytvářeném prodejcem*. Typickým příkladem jsou firmy zabývající se prodejem obuvi a oděvu, jako Nike nebo Reebok. Je zřejmé, že první případ produkce řetězců zboží nalézáme spíše v centru, zatímco druhý spíše na periferii. Nejzajímavější jsou samozřejmě řetězce zboží, které mají velký geografický rozsah v rámci kontinentu nebo dokonce mezikontinentální a samozřejmě také dynamika jejich vývoje. Jejím klasickým příkladem je jihovýchodní Asie po roce 1945 vyvíjející se od výrobce textilu, přes oděvy k elektronice pomocí expanze na periferie, např. japonský přechod od výroby textilu k oděvům během padesátých a šedesátých let byl umožněn schopností japonského kapitálu přesunout výrobu textilu do Hongkongu, Jižní Koreje a na Tchaj-wan.¹⁰⁸ Praktickým následkem obratu ke konceptu *řetězce zboží* bylo, že světový systémová perspektiva zaměřila svou pozornost na výzkum nadnárodních korporací a časově na 20. století, neboť v předchozích dobách je k dispozici málo dat k rekonstrukci řetězců zboží.

Druhou významnou inovací se stala ekologizace paradigmatu.¹⁰⁹ *Environmental history* slavila v posledních dvou desetiletích úspěchy v mnoha oblastech zejména v americkém akademickém prostředí a „zezelenání“ světového systému je součástí tohoto trendu. Především se začala objevovat výtka vůči

106 Christof PARNREITER, *Global cities, global commodity chains and the geography of core-ness in the capitalist world-system*, in: S. J. Babones – Ch. Chase-Dunn (eds.), *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*, New York – London 2012, s. 232.

107 Gary GEREFFI – Miguel KORZENIEWICZ, *Commodity Chains and Global Capitalism*, Westport – London 1994.

108 Gary GEREFFI, *The Global Economy: Organization, Governance, and Development*, in: Neil J. Smelser – Richard Swedberg (eds.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton 2005, s. 172.

109 Např. Sing S. CHEW, *For Nature: Deep Greening World Systems Analysis for the 21st Century*, *Journal of World-Systems Research* 3, 1997, č. 3, s. 381–402; TÝŽ, *World Ecological Degradation: Accumulation, Urbanization, and Deforestation 3000 B.C.–A.D. 2000*, Walnut Creek 2001; Jason W. MOORE, „*The Modern World-System as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism*“, *Theory & Society* 32, 2003, č. 3, s. 307–377; TÝŽ, *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*, London – New York 2015; Alf HORNBERG, *Ecosystems and World-Systems: Accumulation as an Ecological Process*, in: Ch. Chase-Dunn – S. J. Babones (eds.), *Global Social Change: Historical and Comparative Perspective*, Baltimore 2006, s. 161–175.

Wallersteinovu dílu, že podceňuje ekologické faktory, soustřeďuje se výhradně na mezilidskou interakci a nikoli na interakci člověk – přírodní prostředí. *Moderní světový systém* je prý v tomto ohledu krokem zpět ve srovnání s dílem Fernanda Braudela, hlavním zdrojem své inspirace.¹¹⁰ V rámci zezelenání paradigmatu se objevilo několik tezí. Zatímco podle populární představy v sociálních vědách zastupované např. Ulrichem Beckem je ničení přírody celoplanetárním fenoménem,¹¹¹ podle světosystémového přístupu má různé dopady v různých zónách systému. V devadesátých letech se objevilo několik studií argumentujících, že místem největšího ekologického ničení je semiperiferie, kde na rozdíl od periferních zemí probíhá četná průmyslová aktivita, jsou zde lepší technické možnosti k exploataci přírody a na rozdíl od zemí centra je slabší snaha chránit přírodu, jelikož tyto země touží především po modernizaci.¹¹² Toto tvrzení bylo empiricky doloženo korelací míry emisí a míry ekonomického rozvoje (HDP), kde nejvyšší míry emisí dosahují průměrně rozvinuté země. Dalším důležitým konceptem je teorie nerovné ekologické směny. Podle ní rozvinuté země s vyšší mírou spotřeby zdrojů externalizují své environmentální náklady do méně rozvinutých zemí, což zvyšuje jejich míru ekologického poškození. To se děje jak rozhodnutím nadnárodních korporací, tak snahou elit rozvojových zemí přilákat investory.¹¹³

Zájem o problémy environmentalismu zavádí tento proud světosystémové analýzy někdy až do blízkosti tzv. big history, tedy historie utváření complexity či evoluce vesmíru, nebo alespoň života na zemi, v níž se přítomnost člověka jeví jako velmi krátká epizoda, které bývá věnován poslední odstavec na poslední stránce.¹¹⁴ Např. nejvýznamnější monografie na toto téma od Singa Chewa *Světová ekologická degradace* (2001), má časový rámec pět tisíc let. I přes jisté zezelenání zůstává světo systémová perspektiva skeptická vůči pokusům vysvětlovat vše distribucí přírodních zdrojů a kolapsy zhoršením přírodních podmínek, jak činí např. v populární podobě Jared Diamond,¹¹⁵ nebo v sofistikovanější podobě zmíněný

110 J. MOORE, *The Modern World-System' as Environmental History?*, s. 308.

111 Ulrich BECK, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main 1986.

112 Albert J. BERGSEN, Tim BARTLEY, *World-System and Ecosystem*, in: T. D. Hall (ed.), *A World-Systems Reader, New Perspectives on Gender, Urbanism Cultures, Indigenous Peoples, and Ecology*, Lanham 2000, s. 308.

113 Rebecca CLAUSEN – Stefano B. LONGO, *Forsts, food and freshwater, a review of world-systems research and environmental impact*, in: S. J. Babones – Ch. Chase-Dunn (eds.), *Routledge Handbook of World-Systems Analysis*, New York – London 2012, s. 424.

114 Blíže viz Fred SPIER, *Big History and the Future of Humanity*, Hoboken 2010.

115 Česky např. Jared DIAMOND, *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii*, Praha 2000.

Keneth Pomeranz. Ač světosystémová perspektiva sdílí s environmentálním pohledem materialistické pojetí dějin, hledá podle ní environmentální historie vysvětlení historických fenoménů příliš jednostranně. Podle světosystémové perspektivy je příroda mocná, ale nikoli všemocná a dějiny jsou v rozhodující míře tvořené lidskou aktivitou. Lidmi způsobené ekologické změny a katastrofy mají svůj význam v dějinách, ale bylo by chybou je považovat za rozhodující či dokonce jediný faktor.

Přesun světosystémového paradigmatu z historiografie do oblasti ekonomické či environmentální sociologie měl za následek, že se toto paradigma ani příliš nezapojilo do nyní populárních diskusí o tzv. *globálních* či *transnacionálních dějinách* či *dějninách globalizace*, ačkoli by k nim mohlo mnohé říci. Tato oblast má oproti světosystémovému přístupu některé výhody. Především nemá tak striktně definovaný pojmový aparát, který velmi zužuje výběr témat. Globální dějiny se zaměřují na větší, obvykle mimoevropské, historické regiony, které světosystémová analýza v rámci příliš zjednodušujících kategorií periferie a semiperiferie pojímala poněkud povrchně. Zatímco světosystémová analýza se zaměřovala především na vztahy mezi centrem a periferií, tedy mezi evropskými a neevropskými společnostmi, méně ji zajímaly vztahy uvnitř periferie, např. vztahy čínského a arabského světa. Globální dějiny překonávají úzce ekonomický pohled vlastní světosystémovému přístupu a začleňují do své analýzy mnoho problémů inspirované kulturními dějinami nebo poststrukturalismem, typicky dějiny cestování (vnímání druhých, informovanost o exotických zemích, zlepšování dopravních prostředků), dějiny tvorby globálních komunikací (např. telegraf), transnacionální hnutí (např. panarabismus, asiatismus)¹¹⁶ a globální expanze různých náboženství, tradičně opomíjených světosystémovou analýzou.¹¹⁷ Podobně se globální dějiny zaměřují na problematiku kultury, která ve světosystémové analýze nehraje významnější roli a je v zásadě považována za odvozenou od ekonomiky.¹¹⁸ Těžištěm zájmu globálních dějin je

116 Sebastian CONRAD – Andreas ECKERT, *Globalgeschichte, Globalisierung, multiple Modernen: zur Geschichtschreibung der modernen Welt*, in: S. Conrad – A. Eckert – U. Freitag (eds.), *Globalgeschichte: Theorien, Ansätze, Themen*, Frankfurt – New York 2007, s. 34–39.

117 Např. se zapomíná, že v době, když expandovala evropská ekonomika, nebyl tento proces doprovázen expanzí křesťanství, ale naopak expandoval islám – v jihovýchodní Asii, podél afrického jižního pobřeží a na jih od Sahary. Jürgen OSTERHAMMEL – Niel P. PETERSON, *Geschichte der Globalisierung, Dimensionen, Prozesse, Epochen*, München 2012, s. 44

118 Pamela Kyle CROSSLEY, *What is Global History?*, Cambridge 2008, s. 94. Např. jak ukazuje Braudel, kulturní centra jen velmi volně souvisí s centry ekonomiky: ve 13. a 14. století byla centrem evropské kultury Florencie a nikoli centra obchodu Benátky a Janov, Amsterdam byl sice centrem ekonomiky v 17. století, ale barokní kultura pocházela z Říma. V 18. i 19. století nebyl centrem světové kultury Londýn, ale Paříž. Dominance Francie v malířství a literatuře nebo

19. století, tedy doba, kdy máme už k dispozici hodně pramenů o vznikajících sítích transkulturní komunikace. Na rozdíl od století dvacátého je zvládnutí těchto pramenů stále v silách badatele a historie nemusí konkurovat dalším sociálním vědám. Vzestup globálních dějin akcentujících více než světový systémová perspektiva pohled z neevropského světa byl nepochybně umožněn nástupem generace badatelů neevropského původu socializovaných zejména v anglosaské akademické kultuře, kteří znají jak výborně své mateřské jazyky a kulturu, ale dokáží svá zjištění prezentovat v rámci angloamerické akademie dostatečně atraktivním a seriózním způsobem. Přesto není jasné, zda se globální dějiny dlouhodobě vyrovnají s nutností nebýt disciplínou velkých monografií, ale také základního výzkumu zejména v podobě disertačních prací. Otázkou je, zda jejich důraz na cirkulaci kultury a idejí neznamená podcenění ekonomiky a zda nepřeceňují globalizační trendy v minulosti pod vlivem zkušenosti dnešního světa.

Ohlas světový systémové perspektivy mimo anglosaský svět

Dosud nevzniklo dílo zabývající se globálním ohlasem světový systémového paradigmatu, nicméně se můžeme se pokusit formulovat v tomto ohledu několik tezí. Zdá se, že největší ohlas byl pochopitelně v prostředí jeho vzniku, v anglofonním světě, více v USA než ve Velké Británii, následovaný prostředím Latinské Ameriky s tradicí školy závislosti, jednoho z hlavních zdrojů inspirace světový systémového přístupu a z tohoto prostředí se dostával i do Španělska a Portugalska. Jistý přehled regionálního ohlasu nám naznačuje třináct čestných doktorátů, které Wallerstein obdržel v letech 1995–2009. Čtyři byly ze španělskojazyčných univerzit, tři z univerzit portugalskojazyčných, a po jednom z ruské, ukrajinské, švédské, rumunské a francouzské univerzity. Převaha univerzit z románského světa je zřejmá.¹¹⁹ Vypovídací hodnotu těchto počtů ovšem není možné přeceňovat, protože v různých zemích existují různé akademické kultury udělování čestných doktorátů, např. univerzity americké obecně udělují čestné doktoráty velmi zřídka. Po roce 2000 začalo paradigma nalézat ohlas také v Asii, zejména v Koreji, Japonsku a Číně, tedy v zemích s dostatečně etablovanými sociálními vědami, které mají bohaté kontakty

dominance Itálie a Německa v hudbě stojí v protikladu k jejich zaostávání za Velkou Británií v ekonomice. Fernand BRAUDEL, *Civilization and Capitalism 15th–18th century, Volume III, The Perspective of the World*, New York 1984, s. 67–68.

119 *Immanuel Wallerstein Collection*, https://www.binghamton.edu/libraries/special-collections/researchandcollections/findingaids/uarchives/wallerstein_FA.pdf (ověřeno 1. 6. 2016).

se západními a zejména americkými společenskými vědami. Prostředí, kde byla recepce svetosystémového přístupu slabá, je překvapivě Francie, ačkoli byla škola *Annales* pro toto paradigma tak klíčovou inspirací. Wallerstein nicméně ve francouzském prostředí nenašel své pokračovatele a škola *Annales* se od osmdesátých let vyvíjela od globálních témat směrem k mikrohistorii a od dějin hospodářství k dějinám kultury. Podobná byla situace v německém prostředí, kde sice také vyšly překlady všech podstatných Wallersteinových děl, ovšem zájem historiků i dalších sociálních vědců zůstal omezený. Zdejší hlavní představitel paradigmatu Hans-Heinrich Nolte to vysvětluje absencí tradice kolonialismu, přílišným zaměřením na vnitroněmecká témata během studené války a zničením kosmopolitní obce německých akademiků (často židovského původu) během nacionálního socialismu.¹²⁰ Na rozdíl od Francie zde ovšem vzniklo profesní sdružení německých badatelů vycházejících z toho paradigmatu, které vydává svůj odborný časopis *Zeitschrift für Weltgeschichte*, ale v rámci německé historiografie zůstalo marginální. Poněkud větší ohlas nalezlo paradigma v Rakousku zejména na Vídeňské univerzitě, kde velké regionální rozdíly v rámci bývalé monarchie, případně problematika jejího spíše semiperiferijního postavení v evropském hospodářství činily svetosystémovou perspektivu atraktivním nástrojem pro výzkum dějin 18. a 19. století.¹²¹ Ohlas našly i ve Švýcarsku na univerzitě v Zürichu a *World Society Foundation* spojenou se jménem zdejšího ředitele Sociologického institutu Volkera Bornschiera.¹²²

Co se týče recepce Wallersteinova díla za železnou oponou, je zřejmé, že v sedmdesátých a osmdesátých letech panovaly mezi jednotlivými zeměmi velké rozdíly. Ačkoli dílo maďarských historiků (např. László Makkai) ovlivnilo Wallersteina výrazně méně než dílo historiků polských, našly jeho práce značný ohlas v maďarské historiografii, která tehdy kladla důraz na hospodářské a sociální dějiny a velmi dobře kooperovala se Západem.¹²³ Maďarští historici inspirovaní tímto paradigmatem patřili v osmdesátých letech k vedoucím osobnostem svého

120 Hans-Heinrich NOTLE, *Zur Biographie und Rezeption Wallerstein in Deutschland*, in: I. Wallerstein, *Die Sozialwissenschaft „kaputtgedenkt“*. Die Grenzen der Paradigmen des 19. Jahrhunderts, Weinheim 1995.

121 Např. profesorka Vídeňské univerzity Andrea KOMLOSY, *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung: Binnenmarkt und Migration in der Habsburgermonarchie*, Wien 2003; nebo Klemens KAPS, *Von der Zivilisierung der Peripherie. Wirtschaftliche Entwicklung, überregionale Verflechtung und Modernisierungsdiskurse im habsburgischen Galizien (1772–1914)*, disertační práce, Wien 2011.

122 Prof. Dr. Volker Bornschier, Vice-president, http://www.worldsociety.ch/doku.php?id=about_wsf:board:members:bornschier (ověřeno 1. 6. 2016).

123 viz Ivan BEREND, *History in My Life: A Memoir in Three Eras*, Budapest 2009.

oboru, např. Iván Berend (* 1930), prezident Maďarské akademie věd v letech 1985–1990 a ředitel Historického ústavu Maďarské akademie věd György Ránki (1930–1988) se pokusili pomocí této teorie interpretovat hospodářské dějiny střední Evropy.¹²⁴ Je možné, že zprostředkovateli tohoto paradigmatu byli maďarští emigranti, kteří působili jako společenší vědci na amerických univerzitách a se svou vlastní mohli v osmdesátých letech udržovat čilé kontakty (např. Andrew C. János). Naopak v Polsku, jehož badatelé Wallersteina tak významně inspirovali, měl ohlas menší, ačkoli s ním vstupovali do dialogu vedle zmiňovaného Maľovista i další historici, např. Witold Kula (1916–1988) a Jacek Kochanowicz (1946–2014).¹²⁵ Pro polskou historiografii zůstávaly i v sedmdesátých a osmdesátých letech let daleko důležitější kontakty se školou Annales. Je signifikantní, že do polštiny nebyl na rozdíl od maďarštiny *Moderní světový systém* dosud přeložen. Bylo též pozoruhodné, že reflexe ze strany maďarských či polských sociologů (o českých nemluvě) byly výrazně slabší než reflexe historiků. Vznikala tak situace, že paradigma, vytvářené na západ od železné opony především sociology a ekonomy, bylo na východ od ní reflektováno hlavně historiky.

Paradigma našlo překvapivě silný ohlas také v rumunském případě. Zdá se, že ideologický dohled nad společenskými vědami nebyl v Ceaușescově režimu tak striktní jako v normalizačním Československu a snad vyhovovala i Wallersteinova kritika Sovětského svazu a zájem o třetí svět. K tomuto paradigmatu vedla rumunské společenské vědce i tradice úvah o zaostalosti země. Wallerstein zde měl předchůdce v marxistických historících Constantinu Dobrogeanu-Ghereovi (1855–1920) a Davidu Prodanovi (1902–1992), kteří zkoumali tzv. druhé nevolnictví¹²⁶ a sociologu Henri H. Stahlovi (1901–1991), který se zabýval výzkumem venkova. Stahl navázal v sedmdesátých letech přátelství s americkým badatelem Danielem Chirotem, který se zabýval výzkumem novověkých rumunských dějin a zprostředkoval rumunským odborníkům světosystémovou perspektivu. V tomto kontextu není náhodou, že překlad *Moderního světového systému* vyšel v rumunštině

124 Ivan BEREND – Györgi RÁNKI, *The European Periphery and Industrialization 1780–1914*, New York – Paris 1982.

125 Anna SOSNOWSKA, *Zrozumieć zacołfanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Warszawa 2004, s. 199.

126 Constantin DOBROGEANU-GHEREA, *Neoiobăgia (Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare*, București 1910; David PRODAN, *Lobăgia în Transilvania în Secolul al XVI-lea*, București 1967–1968.

na počátku devadesátých let a Wallerstein dostal na bukurešťské univerzitě v roce 2001 čestný doktorát.¹²⁷

Oproti výše jmenovaným případům je česká absence zájmu o tuto perspektivu zarážející. Můžeme se jenom domnívat, nakolik hrála roli menší závažnost problémů hospodářské zaostalosti v pracích českých historiků ve srovnání s předchozími zeměmi, zda to byla menší ochota vidět české dějiny v širším regionálním kontextu, a jaký podíl měla čistka společenských věd za normalizace. Opomíjení světosystémového paradigmatu připomíná i české opomíjení školy *Annales*, zejména ve srovnání s Poláky a Maďary. V tomto případě je zřejmé, že nedostatek mezinárodních kontaktů československé vědy se školou *Annales* není důsledkem porážky Pražského jara, ale že zaostávala za polskou a maďarskou vědou už v šedesátých letech.¹²⁸ Podle Krzysztofa Pomiana bylo dokonce již v meziválečném období patrné, že hospodářské a sociální dějiny mají v Československu slabší zakotvení než v Maďarsku či Polsku a tedy i méně kontaktů do zahraničí.¹²⁹ Jedním z nemnoha českých historiků v osmdesátých letech reflektujících Wallersteina byl Josef Polišíenský, který byl ovšem o dané problematice informován velmi povrchně a jeho jediná polemika se světosystémovou perspektivou spočívala v tom, že v zásadě odmítl zařadit Čechy do centra, periferie či semiperiferie světového systému¹³⁰ a zdůrazňoval, že Češi „vstoupili do éry kapitalistického světového systému s výrazně čistšíma rukama a svědomím, než většina evropských mořských národů.“¹³¹ Z Wallersteinova světového systému byl v českém prostředí recenzován pouze jeden svazek. Jednalo se o kratší recenzi na stránkách Československého

127 *Immanuel Wallerstein Collection*, https://www.binghamton.edu/libraries/special-collections/researchandcollections/findingaids/uarchives/wallerstein_FA.pdf (ověřeno 1. 6. 2016).

128 K československé reflexi školy *Annales* náleží publikace rozhovoru Josefa Janáčka s Fernandem Braudem v *Revue Dějiny a současnost* 4, 1964, s. 44–45, nebo vydání práce Marca Blocha *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo*, Praha 1967.

129 Krzysztof POMIAN, *Impact of the Annales School in Eastern Europe*, *Review* 1, 1978, č. 3–4, s. 101–102.

130 Josef POLIŠIENSKÝ, *The Sea and the Heartland: The Case of Bohemia*, in: J. Purš – K. Herman, *Problems of Continuity and Discontinuity in History*, Praha 1980, s. 153. Svou roli mohla hrát i malá dostupnost anglické literatury, a je pravděpodobné, že se čeští historikové a historičky mohli seznámit s Wallersteinovým dílem až po vydání německého překladu v roce 1986, což byl případ historika Milana Myšky, reflektujícího Wallersteina v pracích vydávaných po roce 1989, např. Milan MYŠKA, *Problémy a metody hospodářských dějin: metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*, Ostrava 2010.

131 Tamtéž, s. 164.

časopisu historického z pera autora označeného zkratkou J. H.* Recenzent sice konstatoval, že se jedná o „buržoazního historika“, který „zdůrazňuje a důsledně rozpracovává působení a vliv ekonomických faktorů na vývoj společnosti“ a že „marxistický historik pochopitelně nemůže nekriticky přijímat všechny jeho názory...“¹³² ale jinak se nesla v poměrně vstřícném duchu, ačkoli bylo zřejmé, že její autor příliš do světosystémové perspektivy neproniknul. Absencí příspěvků od Čechoslováků na rozdíl od Rumunů, Maďarů či Poláků se vyznačoval i časopis *Review of Fernand Braudel Centre*. V *Review* publikovali v osmdesátých letech maďarští (Ferenc Fehér), polští (Małowist) i rumunští autoři (Henri Stahl, Silviu Brucan), ale ani jeden Čech nebo Slovák.

Reflexe Wallersteina ve východní Evropě zažívá změny koncem osmdesátých let. Hospodářské dějiny, v rámci kterých zde měl světosystémový přístup největší ohlas, začaly být považovány za nezajímavé a příliš spjaté s marxismem. Důsledkem mimořádného vzrůstu popularity neoliberalismu získaly novou popularitu ekonomické teorie modernizace oslavující historickou roli Západu a očekávající konvergenci středovýchodní Evropy zbavené pout socialismu se západním modelem. Pro světosystémové pojetí nebylo v postkomunistickém myšlení místa. Byli to až počátkem nového tisíciletí především mladší sociologové a politologové, kteří se začali zabývat světosystémovou perspektivou. Je možné se domnívat, že v přijetí této perspektivy bylo klíčové zklamání z výsledků transformace a vzrůstající kritická angažovanost některých společenskovedních disciplín ve srovnání s historiografií. Např. mladí polští antropologové a sociologové se začali znovu zajímat o Małowista, zatímco mezi polskými historiky byl zapomenutý.¹³³ Podobně vycházel z kruhů mladých sociálně kritických akademiků často působících mimo univerzitní struktury i zájem o Wallersteina. Jeho pozdní publicistické práce jsou zejména v letech 2000–2010 překládány a publikovány v řadě jazyků regionu. Jakousi první vlaštvou byl překlad jeho programového manifestu ohledně reorganizace společenských věd. V letech 2000–2010 byly překládány zejména jeho publicistické

* Autorem zprávy o Wallersteinově knize byl Jan Hájek, vynikající odborník na novověké hospodářské dějiny, jehož zásluhou se povědomí o Wallersteinově teorii dostalo do českého prostředí (poznámka redakce).

132 J. H., *Immanuel Wallerstein, The Modern World-System II.*, ČsČH 30 (80), 1982, s. 458.

133 Jean BATOU – Henryk SZLAJFER, *Introduction „I chased after Polish Grain all over the World“*, in: *Western Europe, Eastern Europe and World Development, 13th–18th Centuries*, Collection of Essays of Marian Małowist, Leiden – Boston 2010, s. 5.

knihy z doby okolo přelomu tisíciletí inspirované tzv. alterglobalizačním hnutím.¹³⁴ Jejich překlady byly pochopitelně snazší než Wallersteinovo rozsáhlé hlavní dílo, které bylo do dnešní doby přeloženo ze středoevropských jazyků pouze do maďarštiny (1983), srbochorvatštiny (1986) a rumunštiny (1992).¹³⁵

V rámci prostředí sociálně kritických intelektuálů se ve východní Evropě vyskytli autoři počátkem nového tisíciletí autoři interpretující jeho pomocí domácí prostředí. Z těchto prací je možné zmínit zejména dva pokusy. O wallersteinovskou historii Ruska se pokusil sociální teoretik, novinář a bývalý disident Boris Kagarlickij (* 1958), který v roce 2004 publikoval práci *Impérium periferie: Rusko a světový systém*.¹³⁶ Kagarlického inspirovaly nejen práce Wallersteina ale i dalších světosystémovců Samira Amina a Andre Gundera Franka. Z ruských historiků navazuje na marxistického historika Michaila Pokrovského (1868–1932), zejména převzal jeho tezi o vedoucí úloze obchodního kapitálu ve středověkém Rusku. Tuto skutečnost mu vytýkají etablovaní ruští historici, stejně jako jeho tendenci vršit důkazy o správnosti teze o postavení Ruska jako říše periferie systematicky připravované o zdroje centrem, a opomíjet fakta opačná.¹³⁷ Dalším příkladem monografie vycházející z wallersteinovské perspektivy je práce polského sociologa a kulturologa Jana Sowy (* 1976) *Vymyšlené tělo krále* (2011).¹³⁸ Sowa podobně jako Kagarlickij usiluje inspirován Wallesteinem (a vedle něho také Jacquesem Lacanem, Alainem Badiou a postkolonialismem) předložit polemickou monografii analyzující dějinný osud své vlasti. Historik má při četbě někdy pocit, že autor chce pomocí polských dějin především ukázat své znalosti západních autorů a jejich pomocí ilustrovat svou postmoderně znějící tezi o neexistenci Polska v raném novověku.

Obě práce ukázaly výhody i limity světosystémového přístupu počátkem 21. století. Oba autoři nejsou historikové a jejich práce jsou profesionálními historiky

134 I. WALLERSTEIN, *Úpadek americké moci: USA v chaotickém světě* Praha 2005; TÝŽ, *Utopistika: historické rozhodování ve 21. století*, Praha 2006; TÝŽ, *Evropský univerzalizmus: rétorika moci*, Praha 2008.

135 TÝŽ, *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*, Budapest 1983; TÝŽ, *Suvremeni svjetski sistem, Centar za kulturnu djelatnost*, Zagreb 1986; TÝŽ, *Sistemul mondial modern: agricultura capitalistă și origi-nile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*, Bucuresti 1992.

136 Boris KAGARLICKIJ, *Peryferijanaja imperia: Rosia i mirosistéma*, Moskva 2004. Anglicky: TÝŽ, *Empire of Periphery. Russia and the World System*, London 2008.

137 Mikhail KROM, *From the Center to the Margin, The fate of Marxism in Contemporary Russian Historiography*, in: Q. E. Wang – G. G. Iggers (eds.), *Marxist Historiographies. A global perspective*, London – New York 2015, s. 64.

138 Jan SOWA, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.

hodnoceny kriticky. V obou případech se jedná o autory angažované na straně demokratických sociálních hnutí a jejich práce získaly značný ohlas v prostředí těchto hnutí. Zatímco v anglosaském světě dějiny ze světosystémové perspektivy vymizely, ve střední a východní Evropě nepřekvapuje, že jsou stále v centru zájmu. Oba autoři sdílí hledání odpovědi na otázku, jaké jsou příčiny dnešních problémů jejich zemí a vidí je v dlouhých dějinných trendech periferního vývoje. Zatímco Sowa stojí na pozicích blízkých západní antiautoritářské levici a postmodernismu, Kagarlickij vycházející z tradičně chápané světosystémové perspektivy a věren své tezi o Rusku jako systematicky olupované periferii Západu se ocitá velmi blízko ruskému nacionalismu. Oba představují dvě tváře intelektuální levice na semi-periferii. Jedna přebírá často eklekticky západní intelektuální podněty a dospívá k velmi sebekritickému pohledu na realitu vlastní země, druhá, hledá příčiny selhání modernizace mimo svou zemi a dospívá často k nacionalistickým závěrům. Je možné, že zde je příčina obliby Wallersteina v Rusku po roce 1990, čehož dokladem je čestný doktorát Moskevské univerzity a udělení zlaté Kondratěvovy medaile Ruskou akademií věd (2005), a množství jeho následovníků mezi ruskými společenskými vědci, např. politolog Andrej Korotajev (* 1961) nebo filosof Leonid Grinin (* 1958). Je také možné, že na rozdíl od malých zemí vede k atraktivě globálního pohledu na dějiny i ruská velmocenská perspektiva.

Kagarlickij i Sowa mají společné, že přijímají základní postuláty světosystémového přístupu, ale nemají ambici přispět k samotné světosystémové diskusi probíhající v anglosaském světě. Je zřejmé, že používají světosystémovou perspektivu především jako nástroj porozumění dějinám svých vlastních zemí. Ani ze strany dalších střeoevropských autorů prakticky neexistuje snaha se zapojit do západní komunity badatelů posunujících svými základními výzkumy světosystémové paradigma novým směrem. To je patrné z analýzy afiliací autorů časopisu *Journal of World-System Research*, založeného v roce 1994, který se stal vedle *Review* hlavním periodikem světosystémové perspektivy. Časopis zveřejnil za dvacet let své existence články od 409 autorů. Z nich 341 uvedlo afiliaci k univerzitě či výzkumnému pracovišti v anglosaském světě. Jak můžeme soudit podle jmen autorů, zdá se, že od roku 2000 poněkud přibýlo přispěvatelů z neanglosaského světa, kteří ale působí na anglosaských univerzitách. Mezi neanglicky znějícími jmény převládala jednoznačně latinskoamerická nebo asijská jména. Z dalších zemí byla pochopitelně nejčastěji zastoupena pracoviště především v jádru světového systému: Německo (8 autorů), Francie (7), Švýcarsko (7), Nizozemí (4). Země bývalé východní Evropy byly zastoupeny pouze dvěma

autory z Ruska a jedním z Polska (jednalo o menší příspěvek polského historika starší generace Henryka Samosnowicze do čísla k Wallersteinovu jubileu v roce 2000). Jedinou výjimkou badatele z východní Evropy, který v posledních letech získal jisté uznání v této komunitě, je rumunská socioložka Manuela Boatca (* 1975) autorka knihy *Globální nerovnosti nad rámec okcidentalismu*,¹³⁹ jejíž biografie ukazuje na ne vždy lehkou cestu hlasů z východní Evropy do centra. Boatca získala titul bakaláře v anglistice a germanistice na Bukureštské univerzitě v roce 1997, poté vystudovala magisterské a doktorandské studium na univerzitě v Eichstättu-Ingolstadtu (2002), v rámci něhož absolvovala studijní pobyt v USA, kde se seznámila s touto perspektivou a v německé sociologii se prosadila zejména svou expertízou o Latinské Americe, k níž měla blízko mimo jiné i díky své jazykové kompetenci. V roce 2014 získala profesuru na univerzitě ve Freiburgu.¹⁴⁰

Můžeme shrnout, že v případě světosystémové perspektivy se jedná o paradigma existující již více než čtyřicet let s velmi rozmanitými kořeny a během doby vyprofilovanými různými směry, co se týče základních postulatů, výzkumných témat i společenských věd, které tuto perspektivu používají. Ačkoli toto paradigma leželo vždy ve stínu svého zakladatele, etablovalo se jako poměrně široké pole zejména v anglosaských společenských vědách a je předčasné je považovat za zastaralé. Toto paradigma se dokázalo poměrně úspěšně transformovat z projektu předpokládajícího výzkum historie globálního kapitalismu v disciplínu, kterou můžeme s jistou nepřesností nazvat *ekonomickou sociologií globalizace*. Kvůli svému odvratu od historiografie bohužel nevstupuje do dialogu se současnými globálními dějinami, ačkoli by zde byl ekonomizující přístup velmi přínosný. Toto paradigma má také dosti nerovnoměrný ohlas v různých částech světa. Na jedné straně bylo velmi úspěšné v Latinské Americe a USA a méně úspěšné v kontinentální Evropě. V případě postsocialistické Evropy je jeho ohlas mizivý a nezdá se i přes jistou vlnu zájmu v prvním desetiletí 21. století, že by se zde trvaleji prosadilo.

139 Manuela BOATCA, *Global Inequalities Beyond Occidentalism*, London – New York 2016.

140 M. BOATCA, *Curriculum Vitae*, http://www.lai.fu-berlin.de/disziplinen/soziologie/_media/Boatca_CV_English_August10.pdf (ověřeno 1. 6. 2016).

The Modern World-Systems of Immanuel Wallerstein: Forty Years of Development of One Paradigm and its Reflection

STANISLAV HOLUBEC

The world-systems perspective linked with the name of Immanuel Wallerstein is a social and scientific paradigm in existence for more than forty years with varied sources of inspiration and profiled in different directions over time, as to fundamental postulates, research topics and also social sciences, which utilise this perspective. The author poses the question as to which social scientific approaches and theories impacted upon the formation and development of this paradigm. Its two principal sources are dependency theory and the Annales School, further the Polish School of the economic history of the Early Modern Age, and to a lesser degree sociological and structural functionalism, Marxism, Maoism, geopolitical theories and the theory of business cycles. This social-scientific paradigm is sometimes said to be the one author's School or tradition, yet this is inaccurate because it is possible to identify more classical promoters within its framework: Andre Gunder-Frank, Janet Abu-Lughod, Christopher Chase-Dunn and Giovanni Arrighi, who formed concepts more or less different from Wallerstein's concept. This article identifies three categories of works originating within the framework of the paradigm: great monographs by Wallerstein and other founders of this School, striving ambitiously at providing as complete a picture as possible of the functioning of the modern world; regionally focused works illustrating the paradigm in relation to a certain territory, in particular national states, and finally theme-focused works concentrating upon shorter time periods, which focus on analysing one certain event within the framework of the world-systems, most often from the areas of globalisation, commodity chains, environmental issues or social movements.

Other parts of this study analyse critically the key categories of this perspective. In particular this refers to the trinitarian concept, i.e. *mini-systems, world-empires and world-economies*, which is perceived as too rigorous and distorting the complexity of historical processes, which is evident, e.g. if we wanted to use them to describe the category of medieval Europe, as well as the Eurocentricity of these categories, which ignore the interactions in the Early Modern non-European world and overestimate the degree of the maturity of Early Modern Europe. In a similarly

critical way, the category of *hegemonies*, their succession, the relationship between hegemonies and attempts to transform world-economy into a world-empire, or potentially the suitability of this category to analyse the modern-day world are approached. Further, the categories of *core*, *semi-periphery* and *periphery* and the mechanism of unequal exchange connected with them and peripheralisation are critically acknowledged. It is pointed out that definitions of these categories allow for the possibility of several interpretations and also the uncertainty whether they should rather be defined on the basis of economic activities or the functioning of local states. In particular, critical attention is drawn to the fact that the boundaries between these categories are unclear, the concept of unequal exchange raises many questions and so does the connected issue of the potential deepening inequality between core and periphery within world-systems.

This article further demonstrates that during the 1990s this paradigm succeeded relatively well in transforming itself from a project centred on the research of the history of global capitalism into a discipline which we can somewhat less accurately term the *economic sociology of globalization*, despite the fact that it had been regarded as out-moded. This is the concept of commodity chain and ecologization of the world-systems paradigm, which represent the two most important innovations over the past twenty years. As the focus of interest has shifted from history to present-day, world-systems paradigm has not been much spoken about in discussions about the so-called global history. Yet, giving prominence to the importance of the global economy could make a real contribution to global history. The article also demonstrates that the world-systems paradigm met with a rather varied response in different parts of the world. On one hand it was very successful in the USA and Latin America, it had a certain impact in Eastern Asia and Russia, yet it was less successful in Continental Europe. In the case of post-socialist Central and Eastern Europe, it met with a positive response especially amongst historians in the 1980s and amongst the critically minded younger generation of sociologists and politologists after the year 2000. In general, the response to it in the Czech environment has been and is negligible and despite a clear surge of interest in the first decade of the 21st century, it does not seem that this paradigm has permanently established itself here. This might be ascribed to the absence of research on the unequal development of the historical regions in modern Czech historiography and other social sciences, as well as the disinclination of Czech social sciences to reflect upon themselves in a Central European regional context.

Translated by Alena Linhartová

DO TOHOTO ČÍSLA PŘISPĚLI

PhDr. Zdeněk BERAN, Ph.D.

Historický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62, CZ–500 03 Hradec Králové
zdenek.beran@uhk.cz

Doc. Mgr. Martin ČAPSKÝ, Ph.D

Ústav historických věd, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
Studentská 84, CZ–532 10 Pardubice
Martin.Capsky@upce.cz

Doc. PhDr. Stanislav HOLUBEC, Ph.D.

Historický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62, CZ–500 03 Hradec Králové
sholubec@gmail.com

Prof. Dr. Pieter M. JUDSON

Department of History and Civilization, European University Institute
Via Bolognese 156, I–50139 Florence, ITALY
Pieter.Judson@eui.eu

Yuko KIRYU, Ph.D.

Department of Intercultural Studies, Kobe College
4–1 Okadayama, Nishinomiya, Hyogo 662–8505 JAPAN
kiryu.yuko@gmail.com

Mgr. ThLic. Tomáš PARMA, Ph.D.

Katedra církevních dějin a církevního práva, Cyrilometodějská teologická fakulta,
Univerzita Palackého v Olomouci
Univerzitní 244/22, CZ–771 11 Olomouc
tomas.parma@upol.cz

Prof. PhDr. Jiří PEŠEK, CSc.

Evropské kulturní a duchovní dějiny, Fakulta humanitních studií,
Univerzita Karlova v Praze
U Kříže 8, CZ–150 00 Praha 5
jiripesek203@seznam.cz

Reproduced with permission of copyright
owner. Further reproduction prohibited
without permission.